

નિવેદન

ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનની પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય બે અંગ છે: એક અધ્યાપન અને બીજું અધ્યયન-સંશોધન આ બીજા અંગનાં પરિણામ પ્રકટ કરવા યોગ્ય થતાં લેખોદ્ધાર કે નાના મોટા ગ્રંથો દ્વારા પ્રકટ કરવાની યોજના રાખવામાં આવી છે આ યોજનામાં મુંબઈ સરકારે સને ૧૯૩૯ના માર્ચમાં મંજૂર કરેલી યોજનાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ યોજના પ્રમાણે વિદ્યાભવનના અધ્યાપકો પોતાનાં અભ્યાસ અને સંશોધનનાં ફળ અવારનવાર રજૂ કરે છે. એ રીતે અધ્યા. ડૉ. છોડુભાઈ ર. નાયકે તૈયાર કરી આપેલી “ગુજરાતના નાગરોનું ક્ષારસી ભાષા અને સાહિત્યનું ખેડાણ” એ પુસ્તિકા પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા,

અમદાવાદ

તા. ૧૧-૯-૧૯૫૦

રસિકલાલ છા. પરીખ

અધ્યક્ષ

ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો છે, એટલા માટે ચન્કિચિત્ કથન = પુનઃ આવશ્યક છે.

‘મૂળ તો આજ વિષય હિર અને આજ શીર્ષક દેહન એક સેખે અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરી ગયા નવેમ્બરની તા. ૫, ૬, અને ૭મીએ મુખ્યપ્રમા ભરાયેલી ૧૧મી પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદમાં એ વાંચ્યો હતો.’ સમયના અભાવે લગભગ દસ પાના જેટલા મર્યાદિત ગમવાનો નિયમ હોવાથી એ વિષય તેટલામાં સમાવી દીધો હતો તે ‘લેખ તૈયાર કરતી વખતે જે જે વિદ્યાપ્રસારી અને શિક્ષકોએ નામરજાકાઓના સખંધમાં પત્રવ્યવહાર માગ્યું કે રૂપમાં હું આગ્યો હતો તેઓમાંના કેટલાકે એ પ્રત્યે આનંદ પ્રદર્શિત કરી લેખ કે પુસ્તિકામાંથી જે રૂપમાં પ્રકાશનમાં એ આવે તેની ભણ કરવાની માગણી પણ સાથે સાથે કરી દીધી હતી કે જ્યો તેમાંથી એ વાચે ‘એનું કારણ એક તો એ છે કે નામર જ્ઞાનિ વિશે લેખ પુસ્તિકા કે પુસ્તકરૂપે જે ‘કર્ષ લખાયું છે તેમાં કોઈ પણ લેખકે આ પાસાની ઇલાવટ ખાસ કરીને કરી નથી, અને જે કોઈએ કરી છે તે પણ જૂજ કે નદિ જેવી જ.

• પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદમાં પ્રસ્તુત લેખનું વાચન પૂરું થયું ત્યારે તેને સાપડેલી હિમળા-ઝરી પ્રસન્ના તથા હિપયુક્ત કારણોને લઈને મેં મારા મૂળ લેખને વિસ્તૃત કરી પુસ્તિકારૂપે પ્રકટ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તે વિચારનો અમલ પૂરો થતો જોઈ હું આનંદ અનુભવ છું.

આધારમયો અને હસ્તપ્રતોની વિવિધ ભાષાઓમાં ગુજરાતીના પણ સમાવેશ થાય છે, જેમાં અમકારોએ ફારસી જ્ઞાનના અભાવના કારણે વિશેષ નામો જેવા કે મોદમદ, મહમદ, હુસેન, હસન, વેજેરમાં જૂલો કરેલી તેના ઘટિત સુધારો મેં કરી લીધો છે.

આ પુસ્તિકા, તૈવાળ કેતી વખતે શીમતી વિદ્યામૌરી નીલકંઠ, શીમતી પુષ્પાળદેવ મહેતા, પ્રો. નીતિગમ જો. ખારો, શી ઇન્દુ-કુમાર મો. વસાવડા (દ્વાર્કરૂઢ, દાદોદ), સ્વ. ગ. સા. ગ. જ. દેસાઈ (અમદાવાદ), શ્રી. ગમજીલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, શ્રી. શંભુપ્રસાદ એચ. દેસાઈ (જૂનાગઢ), શ્રી. જયસુખજીલ પુરુષોત્તમદાસ જોષીપુરા (ધારી, સૌરાષ્ટ્ર), શ્રી નયનસુખરાવ વિનોદરાવ મજૂદાર, એમના પિતા શ્રી. વિનોદગમ જયસુખરાવ મજૂદાર (અમરેલી, સૌરાષ્ટ્ર), પ્રો. ડૉ. દરિપ્રમાદ શાસ્ત્રી, પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી અને જીવાબાઈ ડુર્ગીચંક ટીવાને (જૂનાગઢ) કેટલોક માહિતી આપી સહાય કરી છે જે માટે તે સર્વનો આભાર માનું છું.

આ વિષયે લેખમાર્થી પુસ્તિકા રૂપ ધારણ કરું છે અને હજીપણ મારા સંશોધનકાર્ય દગમિયાન એ વિષય હું મારા ખ્યાનમાં રાખીશ. તે ઉપરાંત જે નામરજા ઈચ્છો કે અન્ય હારસી અજબાસીઓ આ વિષયને લગતી વિશેષ માહિતી કે હસ્તપ્રત મળતાં મને જાણ કરશે તો હું તેને આભારમહ સ્વીકાર કરીશ અને બીજી આવૃત્તિ નૈવાળ કરવામાં તેવો લાભ ઉઠાવીશ હું આશા સેવું છું કે બીજી આવૃત્તિ પુસ્તિકામાર્થી પુસ્તકરૂપ ધારણ કરશે.

અનુક્રમણિકા

૧	દિગ્દુરતાન અને કારસી	૧
૨	નાગરો	૫
૩	રાજદારી અને સાહિત્ય કાગેઝિયંત	૮
૪	નાગરોનો મુસલમાનો સાથે સબંધ	૯
૫	નાગરોમાં વિશ્વાસ	૧૧
૬	કારસી બાપા શીખવાની જરૂરિયાતનું કારણ	૧૪
૭	નાગરોની કારસી બાપા શીખવાની શરૂઆત	૧૮
૮	નાગરોના હોદ્દા	૨૦
૯	નાગરોની ટેટનીક નોંધાયેલ અટકો	૨૫
૧૦	નાગરોનો કારસી બાપા પછગની ધેતલો	૨૭
૧૧	બેનમાઝી	૨૮
૧૨	નાગરોનો કારસી સાહિત્યનાં કાગે -	૩૦
૧	જમજમવાસ	૩૧
	ઈશ્વરદાસ	૩૩
	દસપતરામ	૩૫
	મુન્શી સદાશ કુ	૩૬
	નિકમદાસનું કુળ	૩૭
	કિરપારામનું કુળ	૪૨
	હીતાન ગુણોદય	૪૪
	મુનટરામ	૪૮
	સાનખાઈ નાગરનું કુટુંબ	૪૯
	ગુનાગના	૬૫
	સુદ દાસ	૬૭
	રાવજહાદુર રણજોડદાસ જોગનાનું કુટુંબ	૬૭
	ખાસાસ કુંડ દેવદાસ ૧૦ કચરિયા	૬૯

	આત્માગમ મોનીગમ દીવાનેછ	૭૨
	ફારસીમાં મહેલિયન ઘરાવતું વસાવડા કુટુંબ	૭૨
૧૩	કેટલાક ફા સી- સિઠ નામગે	૭૩
	નાયછ	૭૩
	મહેતા ઉચરાય ઘટ્ટ	૭૬
	બસવતરાય	૭૬
	હરિપ્રસાદ	૭૬
	મહેતા ગુપ્તગાગમ	૭૭
	આત્માગમછ	૭૭
	વે દંછ નન્ને ભ	૭૮
	અન્ય બ્લિમિએ	૭૮
૧૪	દિવાગીરી -	
	આપાતાવ બોળા ભય પુસ્તકાલયની ફા સી હસ્તપ્રતોના	
	સમઢમાં નકલ કરેલી પ્રતો (ગુજરાત વિદ્યાસભા)	૮૩
	ગુજરાત વિદ્યાસભાની ફારસી હસ્તપ્રતો	૮૭
	ફારસી ગુજરાતી સભા પુસ્તકાલયમાં નામરોની નકલ	
	કરેલી હસ્તપ્રતો	૮૧
	હજારત પીઠ મે હમ્મશાદ , , , ,	૮૪
	મુબઈ ધુનિર્વાસંદી , , , ,	૮૫
૧૫	નાગશેએ તૈયાર કે ગિલી હસ્તપ્રતો	૮૫
૧૬	પત્રરેખન	૮૭
૧૭	ગુજરાત વિદ્યાસભા પુસ્તકાલયમાં નામરોની પ્રતો	૮૮
૧૮	ડાયરીઓ	૧૦૨
૧૯	ઉપનદોર	૧૦૮
૨૦	નિર્દેશ	૧૧૧

નાગરોનું ફારસી ભાષા અને સાહિત્યનું ખેડાણ

હિંદુસ્તાન અને ફારસી

અરબોએ ઇરાન જાયું તો હતું, પણ ઇરાનના સંસ્કાર-મંથે અર-
બોને છતી લીધા હતા. આ જ કાગ્યુચો મુઘલમ જગનમા ફારસી
ભાષાનું મહત્ત્વ અરબીની બધું કીન-તું હોવા છતાં તેનો વપરાશ તેમજ
સામાન્ય સાહિત્ય ઉપરનો પ્રભાવ તો કેટલાએ અરે અરબીથી પણ
ઘટી નય છે. યુરોપમાં આજે ફ્રેંચ ભાષાનું જે શાન છે તે ઇસ્લામના
રાજકીય સર્વોપરિપણા દરમિયાન એશિયામાં ફારસીનું હતું. એક એવો
સમય હતો જ્યારે ઇરાનની પ્રજા અને તેમની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાન ભગમાં
પ્રસરી ગઈ હતી. ફારસી કવિઓ અને ગ્રંથકારોની સંખ્યા ગોગલ સમય
દરમિયાન ભારતમાં ઘણી જ મોટી હતી. ફારસી સાહિત્યમાં તેમનો
ફાજો અતિ મોટો છે. આમ હોવા છતાં અહીંનાં ફારસી કાવ્યો તરફ
અર્જાનીત ફારસી વિદ્વાનો તિરસ્કારની^૧ દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ એને

૧ દાશ શિકોહનો મીર મુનશી (મુનશીઓનો વડો) પંડિત અંદમાન
બાદશાહ ફારસીનો પ્રખર વિદ્વાન હતો. તેણે એક વખત પોતે લખેલી દીવાન
(પદ્યસંગ્રહ)માં, મુઝ્ઝો વગેરેના સંગ્રહ)ની કેટલીક નકલો સુદર અક્ષરે લખાવી,
હરેક પૃષ્ઠ ઉપર ઉત્તમ બેલગોઠા વડે સજ્જાર કરી અને ઉમદા રીતે બંધાવી,
ઇરાન વગેરે દેશોમાં વિદ્વાનો અને કવિઓ ઉપર મોકલી હતી પરંતુ તેમના
સોનેરી માનો અને સજ્જારેલા બેલગોઠા અંદમાન ઉપર પાછા મોકલી

શીરાઈ અને ઈશ્વરનાં કાંચેની ખોટી નકલ ગણે છે. ૪. છ.

આપવામાં આવ્યા હતા અને દીવાનના લખાણનો નારા કરવામાં આવ્યો હતો. (નરતરે ઈશ્વર દસ્તખિષ્ટ લા. ૧, પૃ. ૬૦)

૧ ઈરાનના મરાઠર શાયરો સા'દી અને હાફિઝી વચ્ચે શીરાઈ એટલે ઇરાનનું કી'બલો' જેમાં અકબરથી દીરાની ખાણ પાકી હતી, જે ચૂસતાં એ ન લાગ્યા માણસ અમુતરું પાન કરે છે.

શીરાઈની મામૂલના ગાલ પાના કાળા તલની ખૂબમૂલી પર મોહિત થઈ સમરકંદ અને બુખારા જેવા પાટનગરો હાફિઝ સમર્કંદે દેવા તેવાય વાલ છે, જે નીચેની રીતે વર્ણવે છે:—

“અમર આ તુકે શીરાઈ બદલે આલે દિલે મારા,
બખાલે દિ'દુપરા બખશમ સમરકંદે બુખારા રહ.”

શીરાઈ સહેરના બાજ બમીયા, તેની બદલેનું સુલ્હીનદખ', ત્યાંની 'લતામ'શિ', નિરંતર દરિયાળી, પ્રખ્યાત રુકનાબાદ નહેર, મુસાલ્લા (શીરાઈ નકલ પૂર્વ તરફ બે માઈલને છેટે રીક રાજિનામલી ન્યા)મે બમીયા, તેમાં વિવિધ રંગો પુષ્પો, ખુદ સહેર અને તેની આસપાસની આબોદવા, જે એટલા બધાં આકર્ષક છે કે બલકિ પક્ષુ શીરાઈની મુસાફરી કરી આવતા તેમનાં મુખ કંઈ ચખાણુ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “કવિએ આટલું કાવ્યશયના મહેની સુધળી કામથી તો માત્ર શીરાઈમાં જ છે. શી ત્યાંની દવા, શું ત્યાંનું પાણી, કેવા ત્યાંનાં બાગચીયા, શું ત્યાંનાં ફૂલો, શું ત્યાંનાં રોજીન સહેરોચો! ખરે, સા'દી અને હાફિઝ તો ત્યાં જ પાડે.” એક સમયે શીરાઈમાં શાયરીનો રોજ પાર વિનાનો હતો. રાત્રે કે રંક, રિદ્દાલ કે અફાન, વચ્ચે કે નીચ, ગદ્દ કે ચુબખ, દરેકે દરેક વ્યક્તિ શાયરીની મૂળમાં ફરતી. મહેન શાયરી આપતી, કાલને ન આપતી, પરંતુ ફેંકાઈથી કરવા અને રીમાય લાગવામાં ચૂક્યા નહિ. દરેકને એનો ચલકો હતો.

૨ ઈશ્વરનાં પક્ષ પક્ષા મરાઠર શાયરો વધુ નવા; જેવા કે કમાલ ઈશ્વરની, બાબા વલિય દિફદાની, નસાલ ચમેરે. ઈશ્વરનાં આટલું સાર મોટામોટ દિવાલે પેશના મદાખાલ્લ ‘અસારે ખુદી’માં ઘેર રો'શમાં પેશાની કવિ-વ્યક્તિ વિશે વિવિધ અને વિશેષ દાખવવા બચાવ્યું છે:

ખાલિન જોવો ફારસીનો ધુરધર અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ કહે છે કે “દિંદુસ્તાનમાં હિંદુવારેલા ફારસી સાહિત્યમાં અસલ ફારસી લખેજત નથી.”^૧ વળી આ તો સાચ જ છે કે - જે લક્ષ્ય ધરાવતી ફારસી કવિતા ઉપર આપવામાં આવે છે તેવું હિંદુસ્તાનની ફારસી કવિતા ઉપર નથી. આનું એક કારણ તો “આપકી લાપસી અને પરાઈ ફરકી” જેવું છે. એને માટે તિરસ્કાર તો ન જ દોષો જોઈએ. હિંદુસ્તાની-જોએ લખેલી ફારસી ચાપરી નકામી તો નથી જ. પ્રો. બાકેતના અભિપ્રાયને કંઈક અંશે માન્ય રાખી શકાય; પરંતુ ધરાવે ધરાવે છે ને હિંદુસ્તાન હિંદુસ્તાન. ધરાવ અને હિંદુસ્તાનના વાતાવરણના ફરકની અમર એ ઉપર ટોર્ક તકે એ બનવા જોય છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ ફારસી ચાપરો અને અચકારો હિંદુસ્તાનમાં મોટી સંખ્યામાં થઈ ગયા એ વાતનો ફેર્લ ઇન્કાર કરી શકે એમ નથી. મોમલ રાજન દગિશાન ફારસી કબાનને ફરમારી એટલે કે રાજબાણાનું રથાન ભોળવવાનું મદ્દભાગ્ય ગ્રામ રમુ હતું. સરકારી ફરમાનો એ ભાષામાં નીકળતાં. સરકારી પત્રવ્યવહાર એ જ ભાષામાં થતો. અદાલતમાં પણ એ જ ભાષા વપરાતી. આ ફારસીને લખતે એ ભાષાના અજ્ઞાસની ખાસ જરૂર રહેતી. કામધંચે આવતા અંગ્રેજોને પણ ફારસી ભાષામાં જ વાત કરવી પડતી મુમ્મશાન અમલદારોના હાથ નીચે હિંદુ સુલ્તીઓ (વસ્તુ આતાના અધિકારીઓ), સિરસેદારો, ફારકુનો વગેરે ફારસી ભાષામાં કામ કરના અને તેમને અતિ ઉપયોગી થઈ પાળા. આવી રીતે રાજ્યતંત્રમાં ફાજો આપતી

“દુસ્તે અંદાઝે બ્યાન અલ મન મર્દ.”

ખાનસારો હિંદુદાન અલ મન મર્દ.”

[વર્જનશૈલીની ખૂબી મારી પાસેથી ન જોળ,

ખાનસાર અને હિંદુદાન (ઇરાનના રાકેરો આ પણ સાચરો થઈ ગયો)
મારી પાસેથી ન જોળ.]

૧ જાલન—પર્સિયન લિટરેચર અંક ૩ વાર્ષિક રોમિનિશનસ, પૃ. ૧૦૩

કાયરથ, ધ્વજાશત્રિય તેમજ નાગર જાતિઓના લોકો રાજકાયાને
અભ્યાસ કરતા અને તેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવતા, એટલી કથા પર્વત
કે તેઓમાંના કેટલાક તે ફારસી પદ્ધતિ અને કવિઓ તરીકે વિખ્યાત
થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં નકો થયું કે ફારસીને બદલે અંગ્રેજી
જાપાને દફતરી ભાષા તેમજ અદાલતની ભાષા બનાવવી. આનો
અમલ ઘૂરત ન થયો. પરંતુ આખરે ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ફારસીએ
પોતાનું સ્થાન ગુમાવ્યું; જો કે એ પછી એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૪૪,
પછી પણ ફારસી શેર અને સાવરીનો શોખ તેમજ ફારસી સાહિત્ય
અને ઇતિહાસ પ્રત્યેનાં ભાવ અને ભક્તિમાં ગુજરાતમાં વસતી કાયરથ,
ધ્વજાશત્રિય તેમજ નાગર જાતિઓમાં કभी ન આવી. અંગ્રેજી રાજ્યના
સત્તારાપણથી પણ આ પ્રજાની માનસિક સ્થિતિમાં કેટલોક સમય
કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. આ તથા જાતિઓમાં પણ નાગરો જે
પોતાને તમામ ધ્વજાશત્રિય જાતિઓમાં સર્વોદ્કૃષ્ટ ગણતા આવ્યા છે અને,
જેમને પોતાની પ્રજાનું અતિશય ઓરવ છે તેમનો ફાળો ધણો જ
મોટો છે. તેઓને અર્થોર્થીનરે હોઈ નથી ફારસી ભાષા અને
સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં ખેડ્યા છે.

૧ પરશુરમજી સંહારથી બાકાલુના પુત્રરૂપે જીવરેલા ફાતી પુત્રોના
નંદાજી તે બદાફતી છે (ગુજરાત સર્વશાસ્ત્ર ૫ ૭૯) તેઓએ કલમ-
બાજી અને સમરોરમાઝીમાં પોતાની કુશળતા સાબિત કરી છે.

૨ ઐતિહાસિક ક્રમ અનુસાર ફારસી ભાષાઓના ત્રણ પ્રકાર છે—

અ પુરાણી ફારસીનો સર્વથી પુરાણો નમૂનો પારસીઓના ધર્મ-
ગ્રંથ ‘અવસ્તા’માં મળે છે, જેનો સર્વથી પુરાણો ભાગ
હસાથી વચ્ચેન ચીંટ સહી પૂર્વેનો મનાય છે. અવસ્તાની
ભાષા તખ્તેદની ભાષાને ધણી જ મળતી આવે છે.

બ પુરાણી ફારસી પછી માધ્યમિક ફારસીનો કાળ આવે છે.
એનું મુખ્ય રૂપ પદ્મવી છે. ફરસી ત્રીજીથી સાતમી સદી
ખર્મીત ફારસીમાં સાસાનીવળી ગબ્બોએ રાખ્યું હતું તેના
સંસ્કૃતમાં પદ્મવી સાહિત્યે ધણી ઉત્તતિ કરી હતી.

નાગરો

ખાસ કરીને નાગરો સુરત, નડિયાદ, અમદાવાદ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મહીશાંકામાં મળી આવે છે. તેમના મૂળ વિશે વિવિધ મતો છે. કહેવાય છે કે એમનો મૂળ વાસ દિમાલવના પ્રદેશમાં હતો. ત્યાંથી તેઓ આનન્દ દેશમાં^૧ એટલે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા.

રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં^૨ લખ્યા પ્રમાણે વલ્લભીપુરના કનકસેને વડનગર વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૪૪ માં એ નગર કોઇ કાળે ચમતકાર-પુર, માનપુર અને આનન્દપુર નામે આવેખાઈ આખરે વડનગર (વૃદ્ધનગર) નામે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં લખાયું છે. એ વડનગર નાગરોનું મૂળ સ્થાન

ક પદ્મવતી પાછી નવી (અર્વાચીન) ફારસી બોલાવા લાગી તે શુભ સાદી તથા અરબીના મિશ્રણ વગરની હતી. નવી ફારસીનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ ફિરદોસીનું સાહનામું છે. અરબોની જીવ પાછી તેમના સમ્પ્રદાયે એને સમૃદ્ધ કરી આમ પદ્મવતી નવી (અર્વાચીન) ફારસીની મતા તરીકે મળ્યામ. ફારસી સાયદેએ અર્વાચીન ફારસી માટે પણ કેટલીક વાર પદ્મવતી સમ્પ્રદાયપર્થી છે, તેમજ જમી નામના ઈરાનના સાયરે જલાલુદ્દીન રૂમીની મસ્નવી માટે લખ્યું છે:—

“મસ્નવીએ મૌલવીએ માનવી, હસ્ત કુગન દર ઝખાને પદ્મવતી”

[રૂમીની મસ્નવી (મહાકાવ્ય) પદ્મવતી (અર્થાત્ ફારસી) ઝખાનમાં કુદાન છે.]

અરબીથી બોળાત મયેલી નવી ફારસીને માટે હવે ‘ફારસી’ સમ્પ્રદાયો જ ઉપયોગ થાય છે.

૧ એનો ખરો અર્થ તો ઉત્તર ગુજરાત છે, પણ કેટલીક વાર સૌરાષ્ટ્રનો પણ તેમા સમાવેગ કરવામા આવ્યો છે; કેઈ કેઈ કેલાએ સામાન્ય રીતે ગુજરાતના ગર્વમાં પણ વાપરવામા આવે છે.

૨ કર્નલ ટોડ-એનાલ્સ એન્ડ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ રાજસ્થાન, ભા ૧,

સામાન્ય રીતે ગણાય છે. ત્યાંથી એના ફાટાઓ^૧ દિંદુસ્તાનના ખીબા ભાગોમાં ગયા છે. સાધારણ રીતે એના ૭ વિભાગ છે. એમનાં નામો તેમના વસવાટનાં સ્થળો ઉપરથી પડ્યા છે; જેમકે વડનગરમાં વસ્યા તે વડનગર, કૌમ્બનગરમાં વસ્યા તે વીસનગર, અજમેર નજીક આવેલા પ્રશ્નિપુર ઉપરથી પ્રશ્નોરા, કોમોષથી ખાર માર્દકને અંતરે આવેલા સાકોહ ઉપરથી મકોહરા, કૃષ્ણનગર કે કૃષ્ણમાનગરમાં વસ્યા તે કૃષ્ણોરા, અને શાવનગર નજીક આવેલા ચિત્રોડ ઉપરથી ચિત્રે કા કહેવાયા. ચિત્રોડ અને કૃષ્ણોરા બ્રાહ્મણો દ્વંધે ધણું કરીને નાદિ જેવા જ મળે છે; પરંતુ એટલે જાણે માર પ્રકારના નામરો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર દિંદના ભાગોમાં છે.

અન્ય બ્રાહ્મણ યાત્રિઓથી નામરો તેમના અહેરા અને રીતરિવાજમાં ભુલ પડી ગય છે અને વડનગર નામરો તેમની ભુદિ અને ગાજકારણના અધાવવાની કુશળતાથી ખીબા નામરો કુમાયે ચઢી ગયેલા માતૃમ પડી આવ્યા છે.

નામ અને ધર્મ

નામર કહેવાના અર્થ વિશે પશુ થવા લાગેલું છે. “મગરે મર્વંતિ ગાયતા” — “નમરમાં જે છે તે નામર”; “મગરે મર્વંતિ ગાયતા” — “નમરમાં જે રહે છે તે નામરો” જેવી ઉક્તિઓ છે. વગા નમર નામે વાસ્તવના વનનીઓ “નામર” કહેવાતા. આમ ‘નામર’ કહેવાના વિવિધ અર્થ મળતાં આવે છે, પરંતુ જનસમુદાયમાં ઘણા અંશમાં પડેલે જેવા અર્થ મનુષ્ય સમુદાય (મનો) પ્રત્યે તે “નામર” કહેવામાં આવે છે, કારણ કે મનુષ્ય નામરને અર્થ ન બિલકે “નામર” કે “નામરો” કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યવિશેષને આવા અર્થને અનુચિત બને તેવા, કારણ કે પશુ લખ્યો છે. તેમા મુખ્યત્વેના અધારન હવ રાખી એક લીટી આ છે:-

૧. જો જો એક જ વર્ગના વસ્તુવેદ શબ્દના સ્થાનથી પમા મેંજ પ્રકારે એક અને રીતરિવાજથી સિદ્ધ થયે છે.

“નાગર નટ કે મિલ જાઓ મનમોદન ધ્યારે”

અર્થાત્ “નાનકા ચતુર મોદન ધ્યાત, મને મળી જાઓ.”
મદર્ધિ કાત્યાયન “નાગર” શબ્દનો અર્થ “પ્રવીણ” કરે છે.^૧
એમ હોય તો તેઓમાં નામ પ્રમાણે ગુપ્ત છે. તેમના આજ પર્વતના
પ્રતિદાસ ઉપર નજર નાખવાથી તેમણે દાખવેલી ગજદારી વિષયની
કુનેહ, સમજ, બુદ્ધિ અને અગમચેતી સમયસૂચકતા માટેની પ્રવીણતાનો
તેમનો દાવો સાબિત થાય છે.

છટ્ટી સદીમાં વલ્લભીના રાગજો જાણે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં
પ્રથમ નામરોએ દેખા દીધી હતી. ત્યાંથી જ એ લોકો પોતાની
ચાતુરી બતાવતા આવ્યા છે.^૨

“કલમ કહણી અને બગણી” એ નામરોનો મંત્ર છે. એ
ત્રણની સિદ્ધિમાં નામરોનું નામ-પણું રહેલું છે. એ ત્રણે નો એમણે
પોતાના જ કહેવકાઓ દ્વારા એ કહેવતમાં તેમની કૃતિ સનાયેલી છે.
મુત્તદીગીરી કરવી, ગેસોર્મ કબી અને લક્ષ્મી નોકરી કરવી એ ઉદર-
પોષણના મુખ્ય ત્રણ સાધનો તેઓએ સાધેલાં હતાં. બીજી રીતે
કહીએ તો “કલમ કહણી અને બગણી” એ ત્રણ કળાઓમાં
સામાન્ય રીતે નામરો નિપજાન ત્રણ તા આવ્યા છે; અર્થાત્ એ સાધન-
ત્રયની પ્રાયેક નામરે પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવું લેખાનું આવ્યું છે.
વળી નામરોના લક્ષણરૂપે થયે પડેની આ ત્રિપુટીના મર્મમાં જે રક્તમ
સમાયેલું છે તે ઉપર વિચાર કરવાથી માલુમ પડે છે કે કલમ એ
શુદ્ધિની સજ્ઞા છે, કહણી એ ધર્મ-નીતિની સજ્ઞા છે, અને બગણી
એ સારીરિક જગતી મંડા છે એ ત્રણ સાધનોથી સુચિત થતી
માનસિક, નૈતિક કે માર્મિક, અને શારીરિક શક્તિની જ્યાંમુની એક
સરખી રીતે ખિલવણી થતી નથી ત્યાંમુધી કાષ્ઠપણ કામ સંગોપાંગ
સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. એવું નામરો સમજાવે દતા. વળી તેઓ

૧ નામર પૃ. ૧૦૩

૨ ડી દ્વાર્કિસ એન્ડ કમ્પાનિ લેડિંગેન્સ-જી. ઈ. એન્ડેસન, પૃ. ૨૭૫

એમ પણ માનતા થયા હતા કે એ ત્રણ કળાઓની સહાયથી વિગટ કાપી પણ સહેલાં અને સરળ થઈ જાય છે. આજ કારણથી તેઓએ એ ત્રણ પ્રકારનાં જાણે હાથ કર્યાં હતા. એ વડે ફેટલાક નાગરો અમર કીર્તિને પામ્યા છે. એના આધારે રહી તેઓ વિદ્યાના મેદાનમાં, યજ્ઞ મેદાનમાં સમારણસંગ્રામમાં ગયનારા, ધસનારા અને ઝૂમનારા બહાદુર નરો હતા. એમનો ઇતિહાસ સાખિત કરે છે કે એ જ્ઞાનિ એ ત્રણ શક્તિની ઉપાસકે રહી ત્યાંમુધી તેનું સ્થાન સર્વોચ્છ રહેવા પામ્યું હતું. જેમ જેમ એ ક્ષીણ થતી ગઈ તેમ તેમ તેમની ઉત્કૃષ્ટતા પણ ન્યૂન થતી ગઈ.

રાજદારી અને સાહિત્યિક કાળેલિખત

નાગર લોકોએ પુરાતન કાળથી ગુજરાત સૌશબ્દની આતી પાતી સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ગાળ્યા છે. 'માર્ગ પણ ભોગે સ્વામિભક્તિમાં અચળ રહેવું' એ એમનો સિદ્ધાંત રહ્યો છે. એ જ્ઞાતિએ નાના મોટા ધણા કવિઓ, બક્ષો, ચિંતકો અને નાજપુરુષોને ગુજર દેશના ચરણમાં ઉપદાર તરીકે મૂક્યા છે. એમના પદકાળની કીર્તિ એકલા ગુજરાતમાં જ સમાઈ રહી છે એનું નથી, તે તે ગુજરાતની સરહદ મેદોને પણ દેશસ્થાનતરોમાં પહોંચી ચૂકી છે. જૂનકાળનો એમનો ઇતિહાસ જોવા જઈએ તો તેજસ્વી નાગરવીરોની દારની દાર નજર આગળ ખઠી થાય છે. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓનાં તામ્રપત્રો (ઇ. સ. ૫૦૦-૮૦૦) માં આનંદપુર (વડનગર)ના અનેક વિદ્વાન જણાવેલો ઉત્તેજ્ય મળે છે. મૂળરાજ સોલંકીના સમય (ઇ. સ. ૯૪૨-૯૬૭)માં માધવ, લૂથ, અને બાબ નામે ત્રણ નાગરો ઉચ્ચ અધિકાર પર દનદ વીરધવળનો ચતુર પ્રધાન વાગ્યા.^૧ વિદ્યગદવનો મહામંત્રી નાગક, દરજીવાનો અબમાની પણ શુદ્ધિમાન પ્રધાન માધવ અને તેનો બાઈ દેશવ, અને લકાર્ધમાં તેમજ રાજનીતિમાં ચોટાની બાદોશીયો

જૂનાગઢની નવાખીને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડનાર અમરછ દીવાન,
તેમજ વિશ્વજીવેના સમવતો મહાપ્રાપ્ત નાનાક,^૧ નાના મોટા તમામ
ઉપર પોતાનો ગાદી ચલાવનાર ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેનો, ગુજરાતના
દાક્ષિણ્ય ઊંચું પદ પ્રાપ્ત કરનાર કવિવર દયારામ, કવિ મુદ્રારક અને
ગુજરાતી ગદ્યના પિતા નર્મદાચંકર, ગુજરાતીના પ્રથમ નવલકથાકાર
નન્દશંકર, ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના પિતા મજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી,
ગુજરાતીના યર્વોત્તમ નવલકથાકાર જોરધનગમ, ગુજરાતના પ્રથમ
પુરાતત્ત્વવિદ ભગવાનલાલ ઇદ્રજી, કરિ વિવેચક અને ભાષાશાસ્ત્રી નર-
સિંહરાવ દિવેદિયા, મદ્રાસ ચિંતક આનંદચંકરભાઈ, ગુજરાતીના પ્રથમ
સ્વારસિક લેખક ગમજીભાઈ નીલકંઠ, મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રથમ
સ્નાતકો વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ તથા ચારદાખલેન મહેતા, શ્રેષ્ઠ વિવેચક
રામનારાયણ પાઠક અને ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રથમ ઉપકુલપતિ ન્યાય-
મૂર્તિ દરસિંહભાઈ દિવેદિયા; જે ઉપરાંત ભક્તકવિ છોટમ, ઝવેરીલાલ,
મનસુખરામ, મણિલાલ, મસ્તકવિ બાલ, મહીપતરામ, બોળાનાથ
સારાભાઈ, રમજીલાલ વસંતલાલ દેસાઈ જે તમામ નગરો ગુજરાતના
રાજદારી અને સાહિત્યનભોમંડળના અમકતા સિનારા છે.

નાગરોનો મુસલમાનો સાથેનો સંબંધ

નાગરોને મુસલમાનો સાથે સંબંધ પામે તે ગણીએ તો પ્ર. સ.
૧૦૨૪ માં સોલંકી વંશના પાંચમા રાજા બીમદેવ પહેલા (ઈ સ.
૧૦૨૧-૧૦૭૩)ના સમયમાં મદ્રાસ ગઝનવીએ સોમનાથ (પ્રમ.સ
પાટણ) પર ચડાઈ કરી તે સમયથી લઈ ચક્રાવ. તે વખતે ધનુ નાગરો
સ્વધર્મની રક્ષા માટે^૨ રાજા બીમદેવ કરી સોમનાથના મંદિરને બચાવવા
માટે સૌગંધીમાં આગ લગાવતા. તે પછી તેઓ ત્યાં જ રક્ષા લેતા. મોલંકી
વંશના હેલ્લા રાજા બીમદેવ બીજાના સમયમાં ગુજરાત ઉપર પ્ર. સ.

૧ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી, પુ. ૧૧, પૃ. ૯૮-૧૦૮

૨ દેવે મોલંકી સમજી-નાગર વંશાવળી, પૃ. ૪

૧૧૯૬ ના અગામી સિદ્ધાંતોની બોરીના તથા તેના સુખા કુશુદીનના વારેવારે ગરીબાઓ, મુજરાતના સંગ્રામી બહેના વાનવરને તેમના ત્રાસથી દૂર મુજરાત દિનાંત નજીક આવ્યા.

વાધેના વધના દરજ્જાના (ઈ. સ. ૧૨૯૭-૧૩૦૪) ના ગામના માધવ અને કેશવ નામના બે મંત્રી દત્ત, જે ગાંધિએ નામર દત્ત, દરજ્જાના (મોડી) માધવની ઓછા મોડિલ થયા. તેણે તેને મળામરીથી મહેલમાં રાખી કરી લેવાની ઈચ્છા કરી. તેણે માધવને એક દેવ સાથે દૂર મોકલ્યો હોય, કેશવને મારી નાખી અને પોતાના કપાળમાં લીધી. માધવને આ વાતની ખબર પડ્યા બહારોડદાર તે દિલ્લી અધિકારીને અલગ પાસે પડેલો અને તેને મુજરાત છોડવા તૈયાર કર્યો. અધિકારીને વિશ્વમખાન નામના સરદારના હાથ નીચે ફોજ મોકલી ખૂનરજ લગાડ થઈ. કમળ દારી, રાજપાટ છોડી પોતાની વહાની રીઝી દેવદેવીને લઈને એકલા નાસી છૂટી બાજુમાં ચલાયો. મુસલમાનોએ મુજરાત છોડી લાગજ કર્યું, રૂંધવને પાલમલ કરી, અને મહિરો તોડી મચીદો અજાતી. તે, પછી અલખખાનને મુજરાતને હાથ મળવામાં આવ્યો અને માધવ તેના વગીર નિનારો.

વડનગના નામરોના નામર મુદરોનો વિજય અખમ પડ્યો તે વિશેષ પ્રમંથ નામરો ને મુગિમોના મારકીન મંત્રી ઉત્તર દોડા પ્રાણ પાડે છે. દિલ્લી મળમે ના સમયમાં નામરો રીંગા દોડા મળવા ના, પછી તેમના અગામે મુગિમ રાજાની બેલી અને પછી ત્યારે નામરો નાટે એક મોટું મંત્રસંક્રમ મળ્યું. મળાતર દિ

૧ મુજરાતી મુગિમોના અલખખાન અગામે તેને મળાતર પાસે ખરીદવા માટે મોકલ્યો હતો. મિત્રને મોકલવાની ૫. ૨૬ માં છે કે 'માધવ મદાર ચંદ્ર દત્તે.'

૨ મુગિમોના અગામે રાજાની નામ છે, અલખખાન દેવદેવના પછી મુગિમો.

જિંઘા અધિકાર અમાવવામાં જાનિતી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન
તેમને લાગ્યું, તેથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા વડનગરમાં સમસ્ત
નાગર જાતિની પરિષદ મળી. આખરે તેમાં એનો નિર્ણય લેવામાં
આવ્યો કે દેટલાક નાગરો રાજકીય અધિકાર સાચવે ને ખીજ દેટલાક
નાગરો ધાર્મિક આચાર વિચાર સંભાળે રાજકીય અધિકાર સાચવનારા
“નાગર ગૃહસ્થ” કહેવાયા.^૧

એમ પણ કહેવાય છે કે અકબરે એક નાગર સૌને હુનાગમાં
પિનાલાવે ખોલાવી મંગાવડાને કુકમ કર્યો. વડનગરના નાગરોને
ખમર પડનાં તેઓ એકાઠા મયા તેઓને ખજા પડી કે એક સેના વડ-
નગર ઉપર ઝઠી આવે છે. તેઓએ તો સૌને નહિ મોકલવાનો
અને કોઈ પણ અફતનો સામનો કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો
હતો. ફોજ આવી અને નાગરોએ રણકુશામમાં યાદોમ કરીને
ઝંપલાવ્યું. આ શાંતથી નામઝ સૌનો અકબરની મેના ઉપર
“જય અંજે” “જય માન” જેમ મુખેથી પોગરી તૂટી પડી. પરંતુ
અકબરની મેના આગળ તેમનું શુ મજુ ? આખરે તેઓ સ્ત્રી થઈરે

નાગરોમાં વિશ્વાસ

ચોંદમા સૈફાની શરૂઆતમાં મુસલમાનોનું મુજબાતમાં ૭૭૫
અથવા ૮૮૫થી મુસલમાન ચુનાઓ તથા સંપત્તિનોએ નાનકો

૧ ૨૫ મજલાવ શાસ્ત્રીનું અગ્રિ સર્જ “નાગર પુરાતરવ”; નાગર
ઉદય, પુ. ૨, પૃ ૪૩-૬૪ અને ૮૧-૮૨ (૯ સ ૧૯૩૩)

૨ નાગર ૪ ૧૦૩

આ વાત મજબૂત થાનની નથી. કારણ કે આવી જાગૃતમાં આકબર
દમેરા કળાથી કામ લેતો હતો. એકદમ સેના મોકલી આપે એનું એના રવમાય
માં હતું જ નહિ દમેરા તે સમજાવટથી જ ધમ સિદ્ધ થાય એવી જવરવ
કરતો હતો. અકબરના સમયમાં કે તે પછી લખાવેલા હતિદામોમાં કોઈપણ
કેસાને આડું એકે કંઈ તોરે લગજાજી વાપરી ક્યું દોષ એવાના ઉલ્લેખ નથી

ઉપર 'સંપૂર્ણ' વિશ્વાસ રાખી તેઓને રાજ્યમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૩૪૭માં મોદ્દમદ તખલક જ્યારે સૌરાષ્ટ્રની છત્ર કરવા નીકળ્યો ત્યારે વડનગરથી નાગર ગૃહસ્થ દગિયાંકર ઈશ્વર-જી ભાવનગરના મુખમિદ્દ દાસ અને દેસાઈ કુંડુબનો પૂર્વજ હતો તે-તેની સેનામાં હતા. ૨ મોદ્દમદ તખલકે મોખદાજી ગોહેલ પાસેથી મોધા અને પીંગમ છત્રી લીધાં ત્યારે તે દગિયાંકરે બહુ ખર્ચામ દાખવ્યું હતું. તેણે પોતાના મ.જીસોને લઈને ઊના ત્યાંથી આવ્યાહતે દરેક જાતની ખાલમી આપી હતી, જેથી ખુશ થઈને જાસામાં આવ્યાહતે તેને મોધામાં દેસાઈગીરી અને જમીન તથા ગૂંડીખંદરનો દર ઈનામમાં આપ્યો હતો. ૩

૧ નામરેવપતિ, પૃ ૮૬; મુદ્દિપ્રકાશ પુ. ૧૨, ૧૯૧૫, પૃ. ૩૧૧

૨ અસલના વખતમાં બે આખિતિનારો ચાચિનામોથી ભરેલા હતા અને તેમાં મોધાદીમો મુખ્ય હતા તેમજ મિરા ભોરાવર અને માનનન હતા કે તેમનાથી લીધા ખીંગા અને દળ પહુ મુગન આચ વરેરે કમીમાં લાગતે લેવાઈની વખતે આવામાં આવે છે કે "મુખો મુખો જાવા, મોધરઆવા"

૩ મોદ્દમદ તખલકના મદદી આપવલા કાવલુ વિશે કહેવામાં આવે છે કે "એક વખત એક પેસાદાર મેવારી સોનાબી ખાખુખાથી કાઢેલી મૂળ ૭ વડાણો ભરી ખંભાજી જતો હતો (જે એ વખતે મુજશન મારે પાટું જઈ રહ્યું) પવનને લીધે ઘણા ભંડેરે વડાણોને કાઢી લેવા પડ્યાં. 'મોખાસુ' એમી ગયું દોષથી વડાણો ભાંજાયા અને કચવાઈ ગયાં જ્યાં, ખાચો તે પીરમ જ્યાં મોખદાજીને મળ્યા અને મેવાળી કાઠીમાં તે મૂળ મરવાઈ રહ્યું હતી. પાંચ દિવસ મૂળ જા છે એમ જણાવ્યું. જાખજી મેવાળી જા કે મુખ અને મોખદાજીને મહુડના મેવાળે લઈ જાવું" કે નામરી મૂળ તમને મોખાસા પડી પડી જાયો. જેવાયે કેવીમિને લાગે મળી કમી કદ ખંખલ પડે. "તેમણે કાઠી પાળી, એક લેવાનો કુશન હતો અને ૩ લીનો વડાજીને જાદ લેવાની આજી હતી. જ્યાં ખંખા કદી એક ૩ ૧ પાડુ હતું એમાં હવે મૂળ આજીમાં પાળી અને લઈને તે જાની રજાએ, કાઠી પાડી કદાને

અકબરે ગુજરાત સર કથું ત્યારે ઘોષા બંદરની આસપાસનો કેટલોક મુલક મેળવી આપવામાં મદદ કરનાર નાગર કામનો સોમણ નામનો એક દેસાઈ હતો. બાપ્સાહે તેને ઈનામનાં ધણે બહોળો પ્રદેશ આપ્યો હતો.

હકીમાંથી સોનાની લખડી જડી પણ તેણે દરકાર કરી નહિ. ઘોષા દિવસ પછી બીજી જડી તેથી તેણે ધાર્યું કે દરખારી કાડીમાંથી સોનાની મૂળ આવતાં હોવી જોઈએ. તે બીધા અને રાત્રી મોખડાજી પાસે ગયો. તેણે વપાસ કરી તાજાં તોડી નાખ્યાં, સોનેરી મૂળ કાઢી સાદી મૂળ ભરી દીધી અને તાજાં પહેલાંની જેમ વસાવડાવ્યાં. ચામાસુ વીત્યા બાદ તે વેપારી મૂળ લેવા આવ્યો. તાજાં તોડતાં સાદી મૂળ જોઈ મોખડાજીને બધી વાત જણાવી, પણ તેણે ક્ષમા આપ્યું નહિ, તેથી દિલ્હીના બાપ્સાહ મોહમ્મદ તગલકને ફરિયાદ કરવા ગયો અને મોહમ્મદ તગલક ચડી આવ્યો. મોખડાજી ઘોષાથી બધી દોડીએ લઈને પીરમના બેઠમા બસાઈ બેઠો. પાંડરાહતું લશ્કર પીરમ જઈ શક્યું નહિ, આથી વેપારીએ સમુદ્રની પ્રાર્થના કરવા માંડી ને ત્રણ દિવસ સુધી વપાસ કર્યો. અબરે વરુણદેવ પ્રસન્ન થયા અને વેપારીએ કહ્યું: “હે દેવ આપના ખાટા સોજાંદ મોખડાજીએ ખાખા ॥ તેથી ઘોષા અને પીરમ-વચ્ચેનું” પાણી દૂર કરો કે જેથી તેને શિક્ષા કરી શકાય.” પરંતુ જ પાણી ખસી ગયું અને પાંડરાહતું લશ્કર પીરમ પહોંચ્યું.” (બુદ્ધિ-પ્રકાશ, પુ. ૬૨, ૧૮૧૫, ૩૪૬-૪૮) મૌલવી ઝકકલાએ તારીખે હિદમા એનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે: દિલ્હીના સોદાગરો એક ચખત “હરે ખાક” (સોનાની ખાણમાંથી કાઢેલી મૂળ)થી ખરેલા ૧૬ જહાઝ પીરમમા લાવ્યાં. પીરમના રાત્રી વરુણ (પાણીના દેવતા)ના સોજન ખાક વચન આપ્યું કે તમાનો સાથે મુદર વર્તન રાખીશ. પરંતુ પીરમમા તે લોકો આવ્યા ત્યારે તેણે તેમને લૂટાં લીધાં. આ અબરે સુલતાન મોહમ્મદ તગલકને ગદ્ય. તેણે એક બળવાન સરકર લઈ તે ઉપર હુમલો કર્યો. બેઠ હોવાથી કેટલોક સમય ફેાળ ઘોષા બંદર ઉપર પડી રહી.

પહેલી વાતમાં કંઈજ અવિરાચોક્તિ લાગે છે, બીજી વાત કેટલોક અંશે બંધ બેસતી લાગે છે.

ફારસી ભાષા શીખવાની જરૂરિયાતનું કારણ

મુસલમાનો સાથે આટલો સંબંધ હોવા છતાં તામરોએ ગાંધીજીની ભાષા-ફારસીનો ખામ જણાવ્યો કર્યો હોય એવા અકબરના સમય સ્વગાઉ કોઈ ખાસ ઘખલા રજતા નથી અને હજે તે પણ જવડે જ. એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં મદમૂદ મજનૂનીના કુમલાયો શરૂ થતી ઇસ્લામી છતોની ફારમાળાથી માંડી અકબરના સમય (અર્થાત્ સમગ્ર છત્રો સાથે) પછીત અમુક અપવાદો સિવાય હિંદુઓમાં ફારસી ફળવણીનો સામાન્ય રિવાજ પડ્યો ન હતો. અવખત, કેટલીક હકૂમતોએ પોતપોતાના જમાનામાં એ તરફ કંઈક અંગે લક્ષ્ય આપ્યું હતું અને હિંદુઓમાં એક નાનીમૂની ફારસી જાગૃત્તારી સંજ્ઞા દર સમયે ઓળૂડ હતી. ઇસ્લામી હકૂમતમાં હિંદુ નોકરો અને દોરોદાર ફારસી જરૂર જાણતા હશે તેમાં ફક્ત તામરોમાંથી એક દૃષ્ટાંત મળે છે. મુરતમાં ગોપીપુરા અને ગોપી તગાવનો બંધાવનાર મલેક ગોપી ઉર્ફ ગોપીનાથ^૧ જે સુલતાન મદમૂદ બેગડા (ઈ. સ. ૧૪૪૯-૧૫૫૧)ના જમાનામાં થઈ ગયો, જે ધીમે ધીમે સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજ (ઈ. સ. ૧૫૧૧-૧૫૨૬)ના જમાનામાં વઝીરપદ ધરે આપુ રહ્યો હતો, જે મલેક સારંગ કિવામુલમુકતો સાંધીદાર હતો અને જેની હામિયાનગીરીને લઈને ઈકરના રાર બીમને ઇ. સ. ૧૫૧૭ (ઈ. સ. ૯૧૯)માં સુલતાને છરતો રહેવા લીધો હતો, તે જરૂર જ ફારસી જાણતો હશે.^૨

૧ તારીખે ફરિશ્ત ૫. ૪૦૬. ભા. ૨, મુજબમાં મોખત ઉ, જે ભૂલ ઉ.

૨ મલેક ગોપી એક ગોણો આદમી હતો. તેને જલસા કરાવે પડે શોખ હતો. તેણે પત્ની સુદરીએ લેવી કરી હતી. જલસાની રાતે તેને ત્યાં કુલોના દગડે દમદા જલસામાં લાવવામાં આવતા અને તે રાત્રે જો શાનિદારો હોઈએ તો દારૂપણ કેળવે ગઈ શકતા નહિ. એક ગંદરી ધાર તામરની હતી. તે જોવાવાળું અદમ્યજાન તામરો એક જવ ન જે દાંડ [શખૂડ] જલતો હતો અને સુલતાનનો સ્થા મલેક હતો તે તેને એવા જમર [દશાત વપાઈ

સિકંદર લોહી (ઇ. સ. ૧૪૮૯-૧૫૧૭)ના સમયથી હિંદુઓએ વિવિધ પ્રમાણમાં ફારસી લાપાના અભ્યાસની શરૂઆત કરી હોય એમ લાગે છે. કેટલાક ઉર્દૂ પુસ્તકોમાં સિકંદર લોહી વિને એક કલાણી છે કે તેને હિંદુઓને નોકરીમાં રાખવાનો વિચાર આવ્યો ત્યારે તેણે કેટલાક હિંદુઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પૂછ્યું: “તમાગમાં કાણુ ફારસી જાણે છે ?” તમામે નકારમાં જવાબ વાળ્યો. તેણે પછી તેને ફારસી શીખવાનો અનુરોધ કર્યો, પરંતુ તેમણે એનો ઈન્કાર કર્યો. તે

હશે] તેની સાથે પ્યારમાં પડ્યો. જલસાની એક રાત્રે મશાવચી સાથે પેરવી કરી હાથમાં મશાલ પકડી તે અંદર ગયો અને મશાવચીના રવાનમાં જ રહ્યો. આખરે છાની વાત ખુલ્લી થઈ અહમદખાનને પકડી લાતોનો માર મારનામાં આવ્યો, એટલે સુધી કે એ મરવાની અણી પર આવી પહોંચ્યો. ત્યારે મલેક ગોપીએ એણે કે તેનામાં થોડો જ જીવ બાકી રહ્યો છે ત્યારે પોતે ટોચ કરી પોતાના માણસોને ઠપકો આપવા લાગ્યો. અહમદખાન પાસે આવી, મારી માગી કહ્યું, “મને આ વાતની ખબર ન હતી. જો આપને તમારો જોવાનો વિચાર હતો તો મને વાત કેમ ન કરી ? તમને આમંત્રણ આપત અને જલસો જોવા દેત.” પછી પોતાની પાલખી મંગાવી અહમદખાનને તેમાં બેસાડી તેને ઘર મોકલ્યો. બીજે દિવસે અહમદખાન રાત્રિના મારને લઈને મરી મયો. આ વાતની સુલતાનને ખબર પડી. સુલતાન ધણે ઉશ્કેરાઈ ગયો. અહમદખાનના સમાવડાલાંએ તેનું ચેર લેવા સુલતાનને આજ્ઞા કરી સુલતાને ખાનગી રીતે તેમ કરવાનું કહ્યું. એક રાત્રે મલેક ગોપી સુલતાનના ફરમાન-માથી ઘર જતો હતો, તેને રસ્તામાં ઘેરી લઈ તેમણે કેટલાક જખમ કર્યા પણ તેમનો એકે કારી ન નીવડ્યો

કિવામુલ્મુકે સુલતાનને કહ્યું “ગોપી જાણે છે અને તે રાજ્યનો ખેરખાહ છે. બદખાહ (બુરું હમ્દનાર)ના જખમો તેને અસર કરશે નહિ.” સુલતાને તે ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, પરંતુ તેણે મનમાં વિચાર્યું કે “જો સાપની પૂછડી કપ હ છે તેને જીવા દેવા સલામત બરેલું નથી” બીજે દિવસે ગોપીના ઘર ઉપર સુલતાને દરોડો મોકલી વારાજ કાવાનો દુકમ કર્યો. લોહાએ એક પલકમાં તેમ કહ્યું અને ગોપીના હાથ બાધી સુલતાન આજ્ઞા તેને છાજર કર્યો. તેણે તેની કડક કરવાનું ફરમાન કર્યું, ગોપીએ

પછી તેણે સ્વપૂતોને એ લાપા ધીખરા આગ્રહ કર્યો. તેઓએ પણ ના પાડી. આ જ પ્રસંગે વૈશ્ય લોકો પણ તેવાજ ન થયા. દિંદુઓમાં ફક્ત કાચરચ નીકળ્યા જેમણે સુલતાનના કહેવા પ્રમાણે ફારસી ધીખવાનું શરૂ કર્યું અને ફારસીમાં નિપુણ થતાં સગકારી લિંગ્યા લોકો ઉપર પડેલા. આ કલાણી કેટલી હદ પર્યંત સાચી છે તે વિગતો કંઈ કહી શકાય નહિ. પરંતુ મોગલોના સમયમાં સરકારી નોકરીમાં કાચરચોનું પ્રમાણ વિશેષ હતું અને દિંદુ ફારસી લેખકોમાં પણ આ કામના લોકોની બહુમતી હતી એ વાત તો નિર્વિવાદ છે.

બ્લોચમેન-આઈને અકબરીનો અનુસાર—આ ભાગન ઉપર પોતાનો અસિપ્રાય બાકત કરતાં જણાવે છે કે “ફારસી ભાષા પૂર્વા સોળમી સદી પર્યંત દિંદુઓની અમુક શાખાઓમાં ફેલાઈ ગઈ

વિનંતિપૂર્વક કહ્યું, “હું બાંધણું હું હું રક હતો આપના પિતાશ્રીની મહેરબાનીથી આ ફરજને પહેર્યો છું જે મને સરકારમાંથી મળ્યું હતું તે બધું લૂટાઈ ગયું જેમાં જે ચીજ ધણીજ કીમતી હતી જે તે લાવી આપની આગળ હાજર કરવામાં આવી હોત તો મને દિલગીરીન થાત. એક ધણીજ રૂપાણી શુભામકન્યા જેનો ખૂબસૂરતીનો એટલો મળતો નથી અને કેટલાક ધણી કીમતી જવાદિર જે બાદશાહી તિજેરી સિવાય બીજા કોઈ જગ્યાએ હાથ આવતા નથી”

સુલતાન એકનો જે થયો નહિ અને આખરે તેની કતલ કરવામાં આવી. (મિશતે સિક્કરી, પૃ. ૧૮૧-૮૨)

આ બતાવતી સાલ કોઈ પણ ઠેકાણે મળતી નથી, પરંતુ એ જ ૧૫૫૫ પહેલાનો જનાવ છે જેમ ખાતરીથી કહી શકાય, મરણ કે હુઆટું બાર્બોસા (પોર્ચુગીઝ અમલદાર) જે એ સાલમાં ગુજરાતના સહેરામાં ફર્યો હતો તે લખે છે કે “સુલતાનના હુકમથી ગોપીને હું આગ્યો તે પહેલાં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો” (સ્ટ્રીટ ઇન ધી હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત, કોમ્પીલેશન પૃ. ૧૦૧).

ગોપી ન્યાતે નાગર બાદાજ હતો. સાલબાઈ (દિવેટિયા) કહેવાના વડીલોમાં એ થઈ ગયા.

હતી, પરંતુ ફક્ત બોલચાલ અને મામૂલી લખાણ પર્યંત મર્યાદિત હતી, કારણ કે અઠબર (ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫) ના સમય પહેલાં હિંદુઓમાંથી કોઈની પણ ફારસી કૃતિ મળતી નથી.^૧

અમે તેમ હોય પણ એમ જણાય છે કે સિંદર લોદી પછી હિંદુઓના એક સમુદાયમાં ફારસી ભાષાની તાલીમની શરૂઆત થઈ હતી. શેરશાહ (અવસાન ઇ. સ. ૧૫૪૫) ના સમયમાં એને જેમ મળ્યો હતો અને અઠબરના સમય પર્યંત ચાલુ રહી હતી. આ જ કારણથી ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં અઠબરના મહેસૂલી પ્રધાન ટોડરમલે હિંદીને બદલે ફારસીને દફતરી (સરકારી) ભાષા કરાવી (તે અમારે શેરશાહના જમાનામાં એક નકલ ફારસીમાં અને એક હિંદીમાં થતી.) ત્યારે આ ફેરફાર ભાખતમાં હિંદુઓમાં ચાલુમતો કે ઉચાટ વિશેષ પ્રમાણમાં થયો નહિ.^૨ જો કે આમ થવાથી તેમને ગુજરાત યત્ર હતું. આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે હિંદુઓમાં એક એવો સમુદાય હતો જેણે આ ફેરફારનો સાબ ઉઠાવ્યો. તેમણે હિંદીને બદલે ફારસીમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ટોડરમલ પોતે પણ ફારસી જાણતો હતો અને અઠબરનો દરબારી થયો. તે પહેલાં શેરશાહના દરબારમાં નોકરી કરતો હતો. તે તો અતિ ચતુર હતો તેથી તેણે ધાધુ^૩ દર્શક ફારસીથી અગાત રહી રાજ્યના કારોબારમાં સંપૂર્ણ રીતે સાગ્ર ભેવો મુકેલ છે.

ટોડરમલના મહેલા ફરમાન પછી હિંદુઓએ બહોળી સંખ્યામાં ફારસી શીખવાનું શરૂ કર્યું. તેનું કારણ આર્થિક હતું. તેઓની આંખ એ રીતે ખૂલી કે ' ત્યાંસુધી આપણે રાજ્યની સરકારી ભાષા શીખી ન લઈશું ત્યાંસુધી આપણને ઉચ્ચ હોદ્દાની નોકરી મળશે નહિ. ' પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે અઢારમી સદી ઇસ્વીના

૧ ઉમતાયે હુનુડ, પૃ. ૧૩૫

વારીએ ઝંઝવવાહ, ભા. ૨, પૃ. ૩૬૮; મગ્યાવિદ્ ૧૯૧૮

૨ કલકત્તા વિશ્વ, ૧૮૭૧, પૃ. ૩૨૧

અંત સુધીમાં કેટલાક દિંદુઓ મુસલમાનોને ટકર મારે એવું ફારસી જાણતા હતા. ૧ આમ રાજ ટોડરમલ દિંદુઓમાં ફારસીનો રિવાજ દાખલ કરનારો જાણેવાન હતા.

દિંદુઓમાં કાયરથોએ ફારસી બાધાનો અભ્યાસ કરવાની પહેલ કરી હતી. મોગલ રાજ્યકર્તાઓને એમના તરફથી મહેસુલો ખાતામાં પૂરતી મદદ મળતી. એમની એ ખાતામાં કાબેલિયત વિશે કહેવાય છે કે છ. સ. ૧૬૭૧ (દિ. સ. ૧૦૮૨) માં ઔરંગઝેમે એક ફરમાન બહાર પાડ્યું કે દીવાની ખાતામાં કામ કરતા તમામ દિંદુઓને બરતરફ કરવા અને તેમની જગ્યાએ દફતરા (બોક્સિસ) માં મુસલમાનોની બરતી કરવી.^૨ અફસામા સિબ્લી^૩ જણાવે છે કે આતું^૪ ફારજી એ હતું કે ભાંચખોરીમાં કાયરથો ટેવાઈ ગયા હતા. બાદમાં આ બહી જકમૂજથી કાઢી નાખવા આ પગલું લીધું હતું. ગમે તેમ હોય એ ફરમાન નકાતું હતું^૫, ફારજી કે એ સમય સુધીમાં દિંદુઓએ દિસાબખાતું^૬, મુન્શીગીરી અને દીવાની ખાતામાં એટલી કાબેલિયત હાંસલ કરી હતી કે તેમના વચર આશ્ચર્ય નહિ; તેથી બાદમાં પોતાના ફરમાન ઉપર ફરીથી વિચાર કરવો પડ્યો અને કુકમ હયો કે હવે પછી દીવાની બોક્સિસના બક્ષી^૭ અને પેશકારો^૮માં એક મુસલમાન અને એક દિંદુ નીમવો.^૯

નાગગંની ફારસી બાધા શીખવાની શરૂઆત

કાયરથોનો વડીલોપાખિંત ધધો કારકુનીનો છે. રાજાઓની મુન્શીગીરી એમને સોંપવામાં આવતી હતી. ઈ. સ. ૧૫૭૩-૧૫૮૪ના

૧ બોચમેન-આફને આજરી, પૃ. ૩૫૨

૨ ખાસીખાન-આ. ૧, પૃ. ૨૪૬

૩ આલમગીર પર એક નકલ, પૃ. ૬૮

૪ એમના વિશે દરે પગી અવશે.

૫ એમના વિશે દરે પગી અવશે.

૬ ખાસીખાન-આ. ૧, પૃ. ૨૪૬-૨૪૭

માળામાં ગુજરાત મોગલ સલ્તનતમાં સમાઈ ગયો. સાથે મુસલમાન વિજેતાઓએ મને સોળમી સદીના છેવટના ભાગમાં ગુજરાતમાં લાગ્યા હતા. અકબરે સુગતને માટે આવી ગે કવચ કરી હતી. ચહેર તથા તેની આસપાસના પરગણાની^૧ વસુલાતનું કામ નવાબના માથુસો નહિ પરંતુ મુત્સદ્દીઓએ એટલે કે રાજ્યના અમલદારો કરતા, જેમને એ કામ સીધું ફિદ્દીના દરમાર તરફથી સોંપવામાં આવતું હતું. શહેરનો ગવર્નર કાયરથ હોય એમ લાગતું નથી. ૧૭^{મું} અઢવીસી એટલે કે સુગતની આસપાસના અઢવીસ પરગણાનું મહેસૂલ ઉઠરાવવાનું કામ કાયરથ મુત્સદ્દીઓને જ સોંપવામાં આવતું હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૮ ૫^{મું} ત અંગ્રેજ સરકારનાં ગામડાંઓમાં અને ઈ. સ. ૧૮૯૫ ૫^{મું} ત વડોદરા અઢવીસી ગામડાંમાં દિસા-ગખાતામાં કામ કરનારા અર્થાત્ મજમૂદ શ્રેણી ભાગે કાયરથ હતા.^૨

કાયરથોનું કામ જોઇ ગુજરાતના નાગરોએ પણ, તેમની જેમ જોડો સમય ઓળખી સાવધાન રહેનારા, ચતુર અને ચાલાક રોવાથી તેમને પગથે ચાલી ફાગસી થીજવાનું શરૂ કર્યું એવું મુખ્ય કારણ એ હોવાને સત્તા અને હોદ્દાનો મોઢા અમલથી જ રહેનો આવ્યો છે એ હતું. પરિણામે ફારસી ગબ્લાષા થીખી સરકારી નોકરીમાં તેઓ દાખલ થવા લાગ્યા. તેમની આતુરીથી ધીમે ધીમે તેઓએ સરકારી ખાતાઓમાં કીચા હોદ્દા મેળવ્યા. પોતાનાં બાહુ તથા છુદ્દિના બળ વડે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ રાજ્યોના દરબારોમાં પોતાનો પગ ધાલી ચકયા હતા, એટલે સુધી કે રાજ્ય અને નાગર શાંતિ એક બીજાથી જુદાઇ ધરાવતાં હોય એવું દેખી પણ ન ચક વ. સૌરાષ્ટ્રનો આજ ૫^{મું} તનો ઇતિહાસ ખરેખર નાગર શાંતિનો જ ઇતિહાસ

૧ અસલ મુરતના નવાબના તાજામાં આમપાસના ૨૮ પરગણા હતા તે ઉપરથી તે અઢવીસનો સમૂહ 'અઢવીસી' એવા નામથી ઓળખાતો એમાં મગડો વધારો થયા કરતો, તેમણે તે 'અઢવીસી' જ કહેવાતી

૨ ઘોઝે ગેઝેઘર, પૃ. ૬, ભા. ૧, પૃ. ૬

છે. ભારતના લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈએ દિંદુરતાનરૂપી
 શેતરંજની બાજુમાં બેલતા શાહો ઉપર મજબૂતાઈથી હાથ ફેરવી
 બાજુના દાવોનું નિકંદન ક્યું તે અગાઉ શેતરંજના શાહ જેવા
 સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓનાં રાજાઓની રચના અને અભિવૃદ્ધિ તથા તેમને
 તેમના સ્થાને મોઝાસર રાખવાની લગભગ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં
 નામર યોદ્ધાઓ અને નામર મંત્રીઓનો હાથ હતો. જૂનાગઢ અને
 સુરત વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૦૨ ની સરખામણી કરીએ તો જાંગી
 સરકારનો લાભ નામર રાજદારી પુરુષોએ જ સાચવ્યો છે એમ
 કહી શકાય.

નાગરોના હોદ્દા

ફાગસી બાપા શીખી, તેમાં પ્રવીણતા મેળવી તેઓ
 નોકરીમાં દાખલ થતા. કેટલાકની નોકરી વંશપરંપરાથી
 ચાલતી આવતી અને કેટલાક ધીમે ધીમે ઉભતિ કરતા દીવાનપદ
 સુધી પહોંચી મવા હતા. તેઓએ વજીલ, બક્ષી, ફકીરદાર તેમજ
 પેશકારના હોદ્દા પ્રાપ્ત કર્યા તે પછી તેમના ફાગસીના ધાનને લીધે જ.

દીવાન — એ ગહેસલ ખાતાના વડા હોદ્દાનું નામ મોગલ
 રાજન દરમ્યાન હતું. નાણાંખાતા ઉપરાંત બીજી બહોળી સત્તા
 દીવાનના હાથમાં હતી. સાહી કુકમયા એની નિમણૂક થતી રેથી
 રાજ્યના દીવાનના હાથમાં કાઈએક ખાસ ખાતું રહેતું નહિ. એ
 સામાન્ય વડો ગણાતો. ગામ કે નરાજથી બીજે નબરે એની
 સત્તા હતી.

હલપતરાગ (અવસાન ઇ. સ. ૧૭૪૮) ^૧ જૂનાગઢના શેરખાન
 બહાદુર (ઇ. સ. ૧૭૪૮-૫૮) નો દીવાન હતો. જ્યજ્ઞાય ઝાલા
 નરાજ મહાજતખાન (ઈ. સ. ૧૭૫૮-૭૪) ને ત્યાં યોડો સમય
 દીવાનપદ ઉપર ગણો હતો. એનું ખૂન થયું હતું. ^૨

૧ મિસલે મુસ્તફાજ, પૃ. ૨૮૦

૨ મિસલે મુસ્તફાજ, પૃ. ૨૬૭

અમરજી અસલ માંગરોળનો રહેવાસી હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૪ની સાલમાં અહાર વર્ષની વયે તે જૂનાગઢ આવ્યો. ત્યાં જોના મેળાપ નવાખ મહાજતખાન સાથે થયો. વાઘેશ્વરીનો દરવજો સર કરી આવે તો અમરજીને નોકરીમાં લેવાનું નવાખે વચન આપ્યું. તે સમયે નવાખે આરમોને ઉપરકોટમાં ઘેરી લીધા હતા. અમરજીએ વાઘેશ્વરી દરવાજો સર કરી આરમોને ઉપરકોટ ખાલી કરી જવાની ફરજ પાડી. નવાખે પોતાના વચનનું પાલન કર્યું. અમરજીએ દીવાન તરીકે ધણું શુરાતન ખતાવ્યું હતું. એણે સૌરાષ્ટ્રમાં કેશી સંસ્થાનો જોડે જૂનાગઢના નવાખ તરફથી નિમજ્જલાલપણે લાવામાં કદી પાન પાની કરી ન હતી. દીવાન તરીકે રાજનીતિમાં ફતેહ મેળવી તેણે જૂનાગઢ રાજ્યના પ્રતિષ્ઠા અને માન વધાર્યાં. આથી ધણા અમરજીના કદા ફરમોના થયા હતા. તેમણે ખટપટ કરી ઈ. સ. ૧૭૮૪ ના માર્ચ માસમાં તેનું ખૂન કરાવ્યું. જોના લાઈ ફુલંભજી તથા દીકરા રઘુભોજી તથા ખીલ સગાઓ કેદ થયા. એક મહિના બાદ નવાખ અને અમરજી દીવાનના કુટુંબીઓ વચ્ચે મુલેક થઈ અને પરિણામે કેદમાં પુરાયેલા તમામ સગાઓને છોડવામાં આવ્યા.

અમરજી દીવાનને માટે રહેવાય છે કે બીમ ખોળા નામનો કાછિયો, ગુલાબગાય મહેતા, ખુલાસરાય, સુમટરાય ભમત, જગજીવન કીકાણી અને અન્ય નામરોએ તેને તથા તેના લાઈ ફુલંભજી અને જોવિંદજીને ઠાવતરું કરી મહાજતખાનને જીંધા પાટા ભેરવી સળિયાની પાછળ ધકેલાવ્યા (વિક્રમ સંવત ૧૮૨૬^૧); પરંતુ પોતાની બૂલ માફમ પદ્ધતિ નવાખે ચૂંટણીખોરોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું, “દીવાન અમરજી કે જોના જેવો રાજદારી પુરુષ કાંઈ અહીં યથા નથી અને જેણે જૂનાગઢના દરવાજો કંઠે સર્વ જગવાએ વગાવ્યો છે તેને કાંઈપણ ગુના સિવાય તેની જગ્યા ઉપરથી ખસેડી

મુકવામાં આવ્યો છે. હવે તે જેતપુરમાં રહે છે. તેને ગોંડલના જાડેજ કુંભાજી, ભાવનગરના રાવળ વખતસિંદજી, જેતપુરના કાડી બોઝા અને કાંથા, પોરણદરના ગણા સુધતાનજી, રાજપુરાના મેરાજી, ગજોડના લાખાજી, ઘોટાના હોચીજી, નવાનગરના જામ જસાજી, વાંકાનેરના બારાજી કાલા, મોરબીના વાધજી, સાવલાના સેરાજી, ધાંજાના રાજગજસિંદજી, લોમડીના કાલા દરજમજી, મરૂવાના જસા કાળી, માંચરાજના રોખ મિયા, ચોરવાડાના રાવજાદા મિંદજી, કેસોડના ડધીજી રાવજાદા, બાંટવાના મુખ્તારખાન અને આદિલખાન, રાજપુરના મુજફ્ફરખાન અને હલ્દમાખખાન, સિનાના રોખ લદીર દેલવાડાના સૈયદ લતીફ, હોવગંદરના ફિરંગી સેવીશ મૂમૂ, મુજફ્ફરખાનના સોદી વાફૂમ, જૂજના રાવસાહેબ જોડાજી, અરૂયાના લાલુભાઈ, સુરતના નવાજ અને ખજાનના મોમિનખાન લગૂધી નિમંત્રણ મળ્યાં છે. તે સર્વેએ જોના ઉપર ફેટલાએ પત્રો અને પૈસા મોકલ્યા છે; જો કે મારે તેનો જરૂર નથી, પરંતુ તેના વખર જૂનાગઢની સ્થિતિ જમણી જામ છે, તેથી તમારે તેને બોધાવી લાવવો જોઈએ.” આખરે જૂમલોખોરો અમરજી દીવાન પામે મયા અને તેને બોધાવી લાવ્યા.^૧

૧૬મંથી ૧૮મી પછી અમરજીના પુત્ર મુનાજીએ નવામે દીવાન નીચેલ તેના બીજા પુત્ર-શાગી અને મુજરાતીના એક સમર્થ સેવક અને કારિગરોએજીને પણ એ જ પદ ઉપર નીમવામાં આવ્યો. નવાજ દમિદખાન ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં મરણ પામ્યો, અને તેનો પુત્ર મહાદુરખાન માહીએ જાણ્યો. જોજે જ દિવસે રાજપોડાજીએ દીવાનગીની કોઠી લીધી, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં તે ૧૬મી દીવાન

૧ આ જાનજીએ દીવાન અમરાખાના પુત્ર દીવજી રાજપોડાજીને પોતાના પિતાનું મહત્વ સ્વયં મારે “લારીમી મોકા” નામના ફારસીમાં લખેલ દસ્તાવેજમાં અડિલખેનિજી જોડાં રીને કાંડેજ કપડાં દોષ મે બનાવાઈ છે. પાંતુ મે કપડાંને અમરાખાની કમિટિયને, અથવા તેના જણ અને જ ક

નિમાયો. ૧

ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં રઘુનાથજી (અવસાન ઇ. સ. ૧૮૧૯) અને રણછોડજીની જમ્મણે મામકવાડી મુત્સદ્દો અને મુજરાતી ફારસીના કવિ વૈષ્ણવ ત્રીકમદાસ ભવાનીસંકરનો પુત્ર રેવાચંકર દીવાનપદ ભોગવતો હતો. એ દોઢા ઉપર તે ત્રણ-ચાર વરસ રહ્યો હતો.

મુઠ ગોકુલજી ઝાંઘા નામનો નામર પશુ જૂનામઢમાં દીવાનગીરી કરતો હતો.

મુરતના નવાબ તેમજેજખાન (ઇ. સ. ૧૭૨૬-૪૬) નો દીવાન મયારામ નામર હતો. સત્તર વરસ દીવાનગીરી કરી ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં તે મુજરી ગયો.

મયારામના પુત્ર કિરપારામ મહેતાએ નવાબ કાષ્ઠમુદ્દોલાના સમયથી ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મુરતની સફરત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં ગઈ ભાંસિધીમાં જે નવાબો મયા તેમના દીવાન તરીકે કામ કર્યું હતું.

વકીલ:—એજન્ડ જે બીજી સલ્તનત કે હાથ તીચેની રિવાસતમાં રહેતો.

ઉપર દીવાન તરીકે જેનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે તે જમલાથ ઝાંઘા થોડો સમય જૂનામઢના નવાબ શેરખાન બહાદુર (ઇ. સ. ૧૭૪૮-૫૮) નો વકીલ હતો.

જવામદખાન બાબ્લી બીખ (ઇ. સ. ૧૭૪૩-૫૨) ના સમયમાં નયમલર અને લાલદાસ નામના જે નામરો વફાલ તરીકે કામ કરતા હતા.

બક્ષી:—એ પગાર ખાતાનો અમલદાર. તમામ અમલદારોનાં ખમારબિલ બક્ષીએ મંજૂર કરવાનાં રહેતાં.

૧ વડનગરા નામરો, પૃ. ૧૬

૨: મિરાતે અહમદી-શા. ૨, પૃ. ૪૪૦

મુગટરામ નામનો એક નામર જૂનાગઢમાં બધી તરીકે કામ કરતો હતો.

હકૂતરદાર:—એકાઉન્ટન્ટ જનરલ દેશી રાજ્યની રેસિડેન્સીમાં સિટિયરોએ આ નવી જગ્યા જીતી કરી હોય એમ લાગે છે. દેશીઓ માટે તે દિવસોમાં સિટિય રાજ્યમાં એ ઊંચામાં ઊંચો હોલો મળ્યો.

સારાશાષ્ટ મહેતા વડોદરાના રેસિડેન્ટનો હકૂતરદાર હતો. તેનો બાઈ હોટાભાઈ ઉર્ફે હોટમલાલ સિટિય રાજ્યના આરંભ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રનો પ્રથમ હકૂતરદાર હતો. ખુલાસગાય નામર ઇ. સ. ૧૭૮૨-વિ. સ. ૧૮૩૮ માં જૂનાગઢમાં એ હોલો ઉપર હતો, તેમજ મધુરાય નામનો નામર મધુનાથજી દીવાનના જમાનામાં એ પદ શોભાવતો હતો.

પેશકાર:—મત્રી (પેશ-આગળ; કાર-કામ, અર્થાત્ ઉપરી અમલદાર આગળ તૈયાર કરીને મૂકનાર). દરેક જિલ્લા હોલદારનો પેશકાર રહેતો. ધણીવાર તો ખાનગી મત્રી પણ પેશકાર મળ્યો; ૧ નો કે દીવાનની સીસથી પેશકારને સનદ મળતી

અમદાવાદના મુખેદાર મોમિનખાનના સમયમાં મોહમ્મદખાન સગદારનો પેશકાર શંકરદાસ હતો^૨ વળી ત્યાંના મુખેદાર અલી-મોહમ્મદખાનના દીવાનનો પેશકાર ગાયમખાદાસ હતો.

મજસાસ અને ગુલાબરાય એક પછી બીજો એમ ખંખાતના મુત્સદી કે મોમિનખાનના પેશકાર તરીકે રજા હતા.

૧ મિરાતે અદમદી-પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૭૪

૨ મિરાતે અદમદી-ભા. ૨, પૃ. ૧૪૫. અમદાવાદના એ ચિત્રનાથ બેરાનેલા વડવાઓમાં લગભગ છઠ્ઠી સાતમી પેઢીએ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૩૨-૪૫ માં એનો ઉલ્લેખ આવે છે

૩ મહેસૂલ ઉપરાવવાનાં ખાતાનો અમલદાર. એના હાથ નીચે એના મદદનીશ અનલદારો કેકેકે રહેતા.

જૂનામઢના નવાખ બહાદુરખાનના દીવાન હસપતરામના પેશકાર
નરીકે મોડો સમય જગલાય જાતા કામ કર્યો હતો. વળી અમરજી
દીવાનનો પેશકાર મનોદગદાસ ત્રીકમદાસ (જેનો ઉલ્લેખ હવે પછી
આવશે) અને રમણજી દીવાનનો હિતમગમ હતો.

નાગરોની કેટલીક નોંધપાત્ર અટકો

મુજગત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને, અટક એક કુટુંબને
વંશદારીથી વળગી રહેતી હોય એમ સમજવું નથી. યોદ્ધીક પેઢીઓ સુધી
એક અટક આપુ રહે અને પછી ઠાઠ ઠારણને લખેને એ બદલાઈ જાય
છે. સ્થળ બદલાવાને કારણે એક ગામનાથી બીજા ગામમાં આવ્યા હોય
તો જૂના ગામના નામથી જોળખાતી અટક કેટલીક વાર પડે છે.
ધન દોલતની પ્રમાણીમાં અટકો બદલી ન આવે છે. મરકરી કે કઠાક્ષ-
માં પાડેલાં નામો ઉપરથી પણ એમાં ફેરફાર થાય છે. પગલુ
વિશેષ કરીને એકાદ વ્યક્તિ કેમ અસાધારણ કાર્ય કરે તો આપુ કુટુંબ
નવા નામથી જોળખાય છે, તેમજ ધણા ઉપરથી કેટલીક અટકો પડી
જાય છે. નાગરોની અટકોમાં મુસનમાનોના સમયમાં આવવાના કારણે
ફારસી શબ્દો એક વા બીજા કારણને લખેને આવ્યા છે. હજી તો માટે
નીચે કેટલીક અટકો અને તે પાડવાના કારણો આપવામાં આવ્યા છે:—

સૈયદ — મુસનમાનોના પેશકાર મેદમદની પુત્રી કાતિમાના
વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. મુજરાતમાં મુલકમાની અત્યંત દરમ્યાન
આફિસ (ફકતર) માં જોડલા માણસો કામ કરતા તે પોતાના ઉપરીની
અટકે જોળખાતા. આ રીતે 'કાઠી'ના હાથ નીચે કામ કરતા વઝીર,
સિરસ્તેદાર, કારકુન વગેરે સર્વ કાગીની અટકથી જોળખાતા હતા
અને 'સૈયદ'ના હાથ નીચે કામ કરનારા મૈયદની અટકથી આ
પ્રમાણે 'મૈયદ'ની અટક નાગરોમાં આવી હોય એમ લાગે છે.
અત્યારે અમદાવાદમાં નાગરોના કેટલાક કુટુંબ આ અટક ધરાવે છે.

બક્ષી.—ગાંધી જીણાવવામાં આવ્યું તેમ બક્ષી નામનો હોદ્દો મુસલમાન ગાંધી દુશ્માન હતો.

ફારસી જાણનારને જ આ નોકરી મળી શકતી. મણા નામશેઠે બક્ષી તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમનાં ધણીપરો કુટુંબોમાં આ અટક આવી આવી છે.

મુનશી.—આ શબ્દ સામાન્ય રીતે આજકાલ ‘માસ્તર’ કે ‘શિક્ષકના અર્થમાં વપરાય છે.

ગાંધીએ તેમજ ઉમગવો એક મત્રી ગણતા જે ‘મુન્શી’ કહેવાતો. તેનું કામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું હતું ફારસીમાં કામેલિયત ધરાવનારા કોઈ પણ હિંદુ કે મુસલમાનને એ જગ્યા મળી શકતી. મણા નામશેઠે એ જગ્યા ઉપર કામ કર્યું હતું. તેમના વચ્ચેનાં ધણીએ એ અટક આપ્યું રાખી છે. મુન્શીમીરીના ધણા વિશેની વિગતવાર લખીકત હવે પછી આપશે.

હીવાન —નામશેઠનાં જે કોઈ કુટુંબમાં એકાદ વ્યક્તિએ આ હોદ્દો ભાગ્યેય હમ તે ઉપરથી તે તે કુટુંબમાં આ અટક આવી આવી છે.

કોઈ કુટુંબની અટકમાં ‘હીવાન’ શબ્દને છેડે ‘છ’ ઉમેરી ‘હીવાનછ’ કરી ફેર દર્શાવે છે. નામશેઠનાં ‘હીવાન’ તેમજ ‘હીવાનછ’ અટકો ધરાવનારાં કુટુંબો અઘણાં છે.

બાદશાહી.—કોઈ કુટુંબનો એકાદ માણસ બાદશાહની ખાનગી નોકરીમાં હોય અને તે ઉપરથી એ અટક પડી હોય એમ લાગે છે અથવા માણસને યુજરાતીમાં કટાક્ષ અને મસ્કરીમાં ‘આગસુ બાદશાહ’ કહે છે, એટલે પણ ઉપનામ પાડ્યું હોય અને પછી અટક થઈ હોય એ સંભવિત છે. વળી પોતાની રિયનિ કરતાં વિશેષ ઠાકમો રહેનારને હોડા ‘બાદશાહ’ કહેતા હોય અને તે પછી તે કુટુંબમાં એ અટક

ચાલી આવી હોય એ પણ સંભવિત છે. સુરત જિલ્લામાં રહેતા અનાવિલ શાંતિના લોકોને કથાકર્તા “અનાવિલ બાદશાહ” કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આ બેમાંનું એક હશે. અમદાવાદમાં સારોદરા નાગરનું એક કુટુંબ એ અટક ધરાવે છે એમ મારી જાણમાં છે; પરંતુ તે કુટુંબની એ અટક યાથી પડી છે એ નક્કીપણે કહી શકાયું નથી.

મજમૂદાર:—દીવાની (મહેસલા) દિસાબખાતાનો અમલદાર, જોને ‘રેકર્ડ ઓફિસર’ બ્રિટીશમાં કહી શકાય. આ અટક નાગરોમાં છે. એનું કારણ પણ ઉપર જણાવવામાં આવ્યાં તેમાંનું જ એક છે. કાયસ્થોમાં પણ એ અટક મળે છે.

વકીલ:—કોઈ નાગર કુટુંબમાં પુરાણા જમાનાથી વકીલ અટક જો ચાલતી આવતી હોય તો ‘વકીલ’ના ઉપર જણાવેલા હોદ્દાને લીધે છે, પરંતુ અદાલતમાં વકીલાત કરતી કુટુંબની એકાદ બ્યક્તિના ધંધા ઉપરથી તેના પુત્રોએ થોડા સમય અગાઉ જ અપનાવેલો પણ એ અટક છે.

હુઝરત:—પવિત્ર પુરુષ માટે મુસલમાનોમાં માનવાચક શબ્દ છે. એ અટક પણ નાગરોમાં ચાલુ છે. ‘નાગર હિદય’ નામના મોપાનિયા (પુ. ૨. સંવત્ર ૧૯૩૭, અંક ૪) માં નાગર કોમમાં તે સાલમાં ગેદ્રિક પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓનાં નામોમા કિમતરામ^૧ નામતગય^૨ ની અટક ‘હઝરત’ છે.

નાગરોની ફારસી લાપા પાછળની યેલછા

નાગરો ફારસી પાછળ એટલા બધા લટકે દતા કે કેટલાકે પોતાનાં નામોને પણ ફારસીનો ઓપ આપ્યો દેનો. સુરતના મુત્સદ્દી-

૧ ફારસીનો ઓપ એ નામમાં છે. ‘દિગ્ગત’ ફારસી શબ્દ છે.

૨ ફારસીનો ઓપ એ નામમાં છે. ‘નામત’ એ નેમ્ત હપરથી છે.

૩ જોને અર્થ ‘મહેસલાની’ થાય છે.

ઓર્મા એક્કા કહેવકાવતા રાયજી^૧ કુટુંબના કેટલાક ગૃહસ્થોએ પોતાનાં
અસલ નામો ફારસીમાં કરી મિજલસરાયર (સાચો ઉચ્ચાર મજલિસ-
નાય હોવો જોઈએ,) સાહેબરાય વગેરે રાખ્યાં હતાં એ ઉપરાંત નામ-
રોમાં આવા પ્રકારનાં ખુશાલરાય, દોલતરાય, ગુલામરાય, દિમ્મનરાય,
નામતરાય, છુતાખીરાય, હકૂમતરાય, બાજુભાઈ, ચમનલાલ અને તે
ઉપરથી બમડેલું ૩૫ ચિમનલાલ વગેરે પણ આવે છે.

મજફૂર સાહેબરાય વિશે એમ કહેવાય છે કે તે પોતાની સખ્યા
પણ ફારસી બાપામાં કરતા હતા તેનો સ્વભાવ અતિ કોપી હતો.
વાતવાનમાં તેનો પિત્તો ખસી જતો. તેથી ગુજરાતીમાં કરેલી સીધી
વાત કદાચ તેને આઠી પડી જાય એમ સમજી તેમનો ગોઠ સુધ્ધાન
તેમની સાથે ફારસીમાં કરતો કરતો વિકલ્પ થઈ પાળ કરતો.

વળી સુરતના જણીના દીવાનજી કુટુંબના એક વકવા મીઠારાએ
અબક (નાસિક નજીક) ગોળના ચોપડામાં પોતાનાં નામકામ ફારસીમાં
લખી આપ્યા હતાં.

રાવસાહેબ આર. જી. દેસાઈ (દાલોલ)^૨ જણાવે છે કે “મારા
દાદા બાજુભાઈ કહેતા કે આપણી સખ્યા તમો ફારસીમાંથી વાંચીને
શીખ્યા હતા. ”

બૈતબાઝી—બુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિલાસરૂપ એ એક સુવિ-
ખ્યાત ગ્રંથમત ખાસ કરીને હાકરાઓની છે; ‘બૈત’ એટલે ‘ફુપાઈ’.

૧ સુરતના નાગરોનું એક કુટુંબ (વડનગરા નાગરો પૃ ૧) એ
કુટુંબ સાડી ત્રણસો ચારસો વરસથી સુરતમાં છે (વડનગરા નાગરો પૃ ૬)

૨ અબજર હિંદી કવિતા રચતો હતો તેમાં તેણે હિંદુ તરફ વલણ
રાખતું તમસ્દાસ ‘અબજર રાય’ રાખ્યું કેટ. (વિન્સેન્ટ સ્મિથ-અબજર પૃ ૪૨૬)

૩ ‘નેમત’ ઉપરથી ‘નામત’ છે એનો અર્થ ‘મહેરબાની થાય છે’

૪ જીવનચરિત્ર, ગર્ભદાસકર પૃ. ૪૯

૫. એમનું તા. ૧૨ મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૦ને દિને અવસાન થયું.

‘ખાઝી’ એટલે ‘રમ’ (આચાર્ય ૩૫) અને હાવવાયક નામ બનાવવા માટે છે કે ‘મ’ ઉમેરવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ “ઐત” સાથે “રમણ” તે. ખેલનારાઓમાંના એક કાર્ધ એક ઐતથી ચર્યાત કરે છે અને બીજા પાસેથી પોતે માગેલી ઐતના અન્ત્ય વર્ણથી ચરૂ થતી ઐત માગે છે. જે ખેલનાર જવામમાં ઐત બોલો શકતો નથી તે હારી મહેલો ગણાય છે.

બતખાઝીનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનમાં ઘણો હતો. છાકરાઓ નાનાં મોટાં શહેરોમાં બેનખાઝી ખેલવા જમા થતા તેમાં તેઓ અતિ રસ લેતા. નાચતા કહેતા “વત્તો, બાજ રેતવાગી હૈં ।” કહેતા ખુદર જગ્યાએ ભેગા થઈ જતા. અમુક સંખ્યાની પિં હાર સામ-સામી ખેલનારાઓની ગોઠવાઈ જતી અને નીચેની ઐતથી રમત શરૂ થતી;—

“હરત કિલીદે દરે મંજે દહીમ,

બકઝમે બિરિમલાહિર રહમાનિર રહીમ.”

[દહીમ (ખુદા)ના ખજનાના દરવાજાની ચાવી,

‘બિરિમલાહિર રહમાનિર રહીમ’ (દયાળુ અને કૃપાળુ અલ્લાહના નામથી શરૂ કરું છું) ની મહેરબાનીમાં છે.] કહેવાનો બારાઈ એ કે ખુદાની મહેરબાનીથી શરૂ કરીએ છીએ.

તે પછી ખાંચ ચઢાવી, હાથ ઉછાળી પોતપોતાના લડગા અને લટકામાં સામસામી શીરો લલકારવાનું શરૂ થતું. ખેલનારાઓમાંના એક કવિનાની એક ઐત બોલતો અને ત્યારપછી બીજો એ ઐતના અન્ત્ય વર્ણથી શરૂ થતી બીજી ઐત બોલતો. એમ ને એમ રચાતી કાવ્યરૂપ અસાને હીડોળે ગૂંચનાં રસિક હૃદયોમાં અત્યંત ઉત્સાહ જામતો.

૧ અત્યારે યુજરાતમાં છાકરીઓ ‘અતકરી’ નામની રમત રમે છે તે પણ એ જ કે એવી જ છે. કેટલેક ઠેકાણે નીચેની લીટીથી ચર્યાત કરવામાં આવે છે:—

‘વાત’ વાગે, દોલ વાગે, ચારલાલ વાગે સહી,

એને અતકરી રમવી દોલ તો ગરબડ કરશે નહીં.’

જેવી જ કોષની બૃહ થતી કે તરત દ્રષ્ટા (અધ્યાપક) પોકારી જાહેતો 'અલકત' અર્થાત્ 'ચોમો' ('કત' નો અરણીમાં અર્થ 'ખસ' થાય છે, તે ઉપરથી 'અલકત' સમ્પદ બનાવી લેવામાં આવ્યો છે). વળી કોષ ખેલનારો ખોટી રી'ર જાતો અથવા તો પૂરી રી'ર તેને માદ ન આવતાં વચ્ચે અટકી જતો તો ગ્રીબ પક્ષવાળાનો દ્રષ્ટા કહી દેતો 'અલકત' ને પછા તેની રી'ર લેવાતી નહિ.

આવી રીતે બૈનખાઝીમાં અતિ રંગ જામનો. બધા છોકરાઓ ખેલવા એકઠા થતા. સારા ખેલાડીને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવા ચાલખાણ પથ્થુ થતી.

આ રમત છોકરાઓમાં જ રમાતી અને એમાં મદાન પાવરમાં ખેલાડીઓ ઉમરે પુરાતાં મુઝાવરા (કવિ-સંમેલન) તરફ વળતા. બૈનખાઝીએ બાપાની તથા રચનાની શ્રીદાસને લખીને તે જમાના ઉપર એક જાતની જીંદી અસર કરી હતી.

આ રમતનો નાગરોને પણ ચસકા લાગ્યો હતો. સુગતના કાવર્યોને પણ એમાં ધણો જ રમ હતો. નાગર તેમજ કાવર્ય જ્ઞાતિના ગદર્યો જ્ઞાતિભોજન દરમ્યાન પણ એ રમતા. એ ઉપરથી સૂચન થાય છે કે જ્ઞાતિભોજનમાં પણ બૈનખાઝી ફારસી બાપામાં રમી શકે એટલો મજબૂમાં ખેલનારાઓ મગી ગયેના. એ જ્ઞાતિ ઉપર ફારસી બાપાની કેટલી જીંદી અસર હતી તે આ ઉપરથી જણાય છે.

લખનો તથા દિલ્લી વગેરે જગ્યાએ મુઝાવરા (કવિ-સંમેલન) થતા તેમ સુરતમાં પણ નાગરો અને કાવર્યો એક ડેશાજે મળતા અને પોતપોતાનાં બનાવેલાં કાવ્યો (ખાખ કરીને કસીદા-પ્રસંસા-કાવ્યો) સંજગાવતા.

નાગરોનો ફારસી સાહિત્યમાં ફાળો

સારા મોઢલ સમય દરમ્યાન ફારસી સાહિત્યમાં રસ, ફારસી રી'રાની રચના અને ફારસી બાપામાં ઇતિહાસ લખવાની કામેદિવા

વિદ્વાતાના લક્ષણો ગણાતા; તેથી ધણા નામરોએ પણ પ્રવીણતા મેળવી ફારસી સાહિત્યમાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

બ્રિટિશ રાજ્યના સત્તારોપણ પછી ફારસીને બદલે રાજ્યકર્તાઓની અંગ્રેજી બાધાને દરતરી બાધા તેમજ અદાલતની બાધા બનાવવાનો નિર્ણય લેવાયો. તેમ છતાં જેમનામાં યોગ્ય કાબેલિયન હતી અને જેમની પાસે પૂરતો સમય હતો તેઓએ તો કુદરતી રીતે જ એ જ ભાષામાં લખવાનું ગાણુ રાખ્યું અને નેત્રો પોતાના આપદાદાઓએ અનુસરેલા રસ્તાએ વિચર્યા. તેમની કલમે ગદ્ય કે પદ્યમાંથી એકનો જ ઈન્કારો રાખ્યો હતો એવું ન હતું; તેઓ બંને લખી શકતા હતા.

તે પછી જેમ જેમ અંગ્રેજોની સલા વધારે થતી ગઈ તેમ તેમ મુસલમાની અમલનો દ્વાસ થતો ગયો. તેને પરિણામે અમલદારો, મુસલ્માનો અને સિબ્તઘર્ની જે (ફારસી) ભાષા હતી તેનો ઉપયોગ કમ થતો ગયો અને નવા રાજ્યકર્તાની ભાષા અંગ્રેજીની ભક્તિ વિશેષ થતી ગઈ.

ઉપર જણાવેલા સમય દરમ્યાન ગુજરાતના નામરોએ લખેલા ફારસી પુસ્તકો—કાબો, શેરો, ઇન્દિહાસો, દેકઠેકાણે મળતાં રહે છે. જે કંઈ સામગ્રી સંશોધન કર્યા બાદ મળી છે તેનો ઉપયોગ દરવામાં આપ્યો છે, તેથી આ પ્રતિદાસ સંપૂર્ણ હોવાનો બિલકુલ દાવો નથી. સમય જતાં સંશોધન થતું રહેશે તો એ વિષય ઉપર વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડતો રહેશે. નીચે કેટલાક વિદ્વાનો અને તેની કૃતિઓ વિશે માહિતી છે, જે કાળક્રમાનુસર ઝોડવણ મુશ્કેલ છે; તેમ છતાં જે કમ છે તે બને તેટલો પદ્ધતિસરનો કરવામાં આવ્યો છે.

જગજીવનદાસ:—એના પિતાનું નામ માધવદાસ હતું. તેણે ગુજરાતના નાવન સૂત્રેદાર મોદમદ એમ ખાનના મીર મુન્શી તરીકે

પ્રથમ દામ કપૂં દત્ત.^૧ ત્યારપછી ગજપીપળાના વકાઈનવીસ^૨
તરીકે તેની નિમણૂક થઈ હતી.

તેણે મુન્નખણત્ તવારીખ નામનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. કતો
તેના દીમાચમાં જણાવે છે કે એ મેં દિ. સ. ૧૧૨૦ (ઇ. સ. ૧૭૦૮)
માં મોદમ્મદ મોઅઝઝમ શાહ બહાદુર પાદશાહ (અવસાન ઇ. સ.
૧૭૧૨)ના રાજ્ય દરમ્યાન લખ્યો છે. વિશેષમાં તે જણાવે
છે કે દિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓના તમામ વશીના એક સંક્ષિપ્ત
ઇતિહાસની જરૂરિયાત માલૂમ પડતાં ઇતિહાસ લખવા હું પ્રેરાયો
હું. દિ. સ. ૧૧૦૫ (ઇ. સ. ૧૬૯૩)માં શાહી નોકરીમાં જોડાયા
પછી મેં જનતા બનાવાની નોંધ રાખવા કાપી હતી.

દિ. સ. ૧૧૧૯ (ઇ. સ. ૧૭૦૭)માં બહાદુરશાહની હજૂરમાં
લાહોરમાં એને સાખલ થવાની તક મળી હતી. તેણે એને ખિલાત^૩
પશુ અર્પણ કર્યો હતો.

આ ઇતિહાસમાં બહાદુરશાહની પ્રકરણ સિવાયનો બાગ કેટલાક
ફેરફારો સાથે રાજ બિન્દાવનના હુખણત્ તવારીખનો ઉતારો હોય
એમ લાગે છે.^૪

૧ રીવ-આ ૧, ૫ ૨૩૧ બ 'અફઝિયાતે ફારસીયે' દિંદુઓ'ના
દિવસ'માં આપતું નામ મનોહરદાસ છે. ૫ ૫૮

૨ અર્થાત્ ખબરપત્રી સૂબેદાર દરગાઝ બરતો ત્યારે એ હાજર
રહેતો. બનાવોની નોંધ લઈ લેતો પાદશાહ ઉપર મોકલ્યા પહેલાં અહેવાલ
સૂબેદારને બતાવવામાં આવતો. રકુમેદાલને અહેવાલ સિપાહસાહારને
બતાવવામાં આવતો. આ અઠવાડિયે એ પાદશાહ ઉપર મોકલતો.

૩ માનનીય પોતાક

૪ મુન્નખણત્ તવારીખની એક નકલ બરચના કાઝી નૂરદીન સાહેબના
સંમદમાં પહોં છે. દી. જ. કૃ. મો કલેરીના 'મુન્નખાતીઓએ લખેલા ફારસી
કાંથો' ૫. ૧૩

તેણે ધણું ખતો પણ ફારસીમાં લખ્યા હતા. ડાઈ મુકુંદરાયની માતૃશ્રીના મરણ સમયે તેણે જે દિવાસાનો પત્ર લખ્યો હતો તે તેણે કૃતિયાણાથી ઈ. સ. ૧૭૧૪-૧૭ (હિ. સ. ૧૧૨૬-૨૭)માં લખ્યો હતો. એ ખત ગુજરાત વિદ્યાસભાની લાઈબ્રેરીના એક ખતસંગ્રહમાં છે.

ઈશ્વરદાસ:—પ્રજના દિતનું રક્ષણ કરવા ખાતર રાજની અવકૃપા વહોરી લેનારા અધિકારીઓ હરેક સમયમાં અને હરેક શાસનતંત્રમાં ઉત્પન્ન થવા વિના રહ્યા નથી. પરંતુ જ્યારે રાજ અને પ્રજા ઉભયનું સમાન દિત સાધી ઉભયની સમાન પ્રીતિ સંપાદન કરનારા રાજાધિકારીઓનાં દૃષ્ટિમાં મળી આવ્યા હુસંભ છે, ત્યારે રાજ અને તેના કટ્ટા યજુ-ઉભયનો સમાન વિશ્વાસ અને સમાન પ્રેમ સંપાદન કરનારા અધિકારીઓનાં દૃષ્ટિમાં તો મુદુધંબ જ હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. છતાં નાગર અધિકારીઓના સંબંધમાં તેવાં દૃષ્ટિમાં મળી આવે છે, ત્યારે નાગરવત્તું જાણે તે એક નિશિષ્ટ વક્ષણ હોય નહીં એમ પ્રતીત થવા વિના રહેતું નથી. એક તરફ ઔરંગઝેબ જેવો પ્રચંડ મનસ્વી અને વહેમી ખાદ્યાહ અને ખીજી તરફ તેનો કટ્ટુ યજુ પ્રતાપ ગણ્યા જેવો વીરાત્મા દુર્ગાદાસ ગઠોડ એ ઉભયનો, ખાદ્યાહનો નોકર હોવા છતાં, સમાન વિશ્વાસ અને સમાન પ્રેમ સંપાદન કરનાર, એ અને હાલવેરીઓનું વેર પિતૃજાવી નાખી મૈત્રીના રૂપમાં પલટાવનાર પાટણના નાગર મુદસ્ય ઈશ્વરદાસનો ઇતિદાસમાં જે દાખલો નોંધાયો છે તેવો ખીજો દાખલો કવચિત જ મળી શકશે.^૧ ઈશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ ગઠોડની ખાદ્યાહ સાથે ઇ. સ. ૧૬૯૪માં મુલંદ કરાવી હતી. તેની સેવાથી પ્રસન્ન મધને ખાદ્યાહે તેને ૨૫૦ સવારોનો મનસખર^૨ અને મીરહની જગીર આપી હતો વળી ઔરંગઝેમે જોધપુર ખાલસા કર્યા પછી ઈશ્વરદાસને તે પ્રજાનો મુન્કી અધિકારી નીમ્યો હતો.

૧ મોડર્ન વિન્ડુ—એપ્રિલ ૧૯૨૫, પૃ. ૧૩૬-૬

૨ કુવદાહે આલમગીરીનો, દીગાચો

એમ કહેવાય છે કે કુર્માદાસ રાઠોડ અને ઔરંગઝેમના શાહ-
જાદા મોહમ્મદ અકબરની રાજકુમારી સફિયતુનિસા તથા તેના ભાઈ
શુહદ અખ્તર ઔરંગઝેમને સરજે ત્યાં તે વખતે સફિયતુનિસાને
ઈશ્વરદાસ રાજદરબારમાં લઈ ગયો હતો.

ઈશ્વરદાસે ઔરંગઝેમના સમયનો એક ઇતિહાસનો મંથ 'કુતૂહલે
આલમગીરી' (ઔરંગઝેમની જીતો) નામનો ફારસીમાં ઇ. સ. ૧૭૩૧ માં
લખ્યો હતો. એનો ઉલ્લેખ 'રીવના' કેટલોનમાં પણ છે.

ઇતિહાસના દીખાયામાં ક્યાં લખે છે કે યુવાનીથી ત્રીસ વરસની
ઉંમર પશંત કાઠી શેખુલ્લહરદાખનાર દાથ નીચે નોકરી કરતો રહ્યો.
તે દરમ્યાન પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના સંબંધમાં બાળી થણા બનાવોની
માહિતી મેળવી અને થણા બનાવોમાં દાબર રહેવાની તક સાંપડી.
આ પુસ્તકના સાત પ્રકરણ પાઠવામાં આવ્યાં છે જેને માટે સવા-
નિદ (બનાવો) સહ ફારસીમાં વાપર્યો છે. એમાં કર્તાનું નામ થણી
વાર 'ઈશ્વરદાસ' લખવામાં આવ્યું છે. ડૉ. જે. બેડે^૧ ગુજરાતના ઇતિ-
હાસમાં પૃ. ૮૬ ઉપર 'શીદાસ, ગુજરાતનો નામર' એમ લખ્યું છે.
ઈતિહાસના પ્રખર વિદ્વાન જહુનાથ સરકારને પ્રિટિશ ગુઝિયમમાંથી
ઔરંગઝેમનો ઇતિહાસ લખતી વખતે કુતૂહલે આલમગીરીની નકલ
મળી હતી. ઔરંગઝેમ અને રબૂતો વચ્ચેના બનાવોનો ઇતિહાસ
લખતા માટે તેણે તેના ઉપર રિહેત આધાર રાખ્યો છે. કુતૂહલે

૧ ભા. ૧ પૃ ૨૧૯ અ.

૨ એ કાઠી અબ્દુલ વહુદાખનો પુત્ર હતો. એની નિમણૂક એના પિતાની
લખાણે ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં લખાણ કાઠી (કાઠીએ લરકર) તરીકે થઈ
હતી. તે ઈ. સ. ૧૬૭૨માં નિરુપ થયા અને ઈ. સ. ૧૬૮૪માં મદદા જવાની
ફારમાનથી મિલની પછા કર્યા પછી તેમણે અમદાવાદમાં નિરુપ લખન ગાંધી
અને ઈ. સ. ૧૬૮૭માં તેણે અવધાન થયું (નસિરે અલમગીરી પૃ. ૧૪૭,
૨૩૮, ૨૫૧, ૩૬૪)

આલમગીરીમાં ઔરંગઝેબના રાજ્યની સરખાનથી ખ. સ. ૧૬૯૫
૫૪૧નો ઇતિહાસ છે.

જોધપુરવાળા જસવંતસિંહના મૃત્યુ પછી બાદશાહ સાથે ઊભા
થયેલા રજપૂતોના ઝગડોનો હેવાલ, જે મનુષ્યોએ લખ્યો છે તે કલ્પિત
છે; પણ ઇશ્વરદાસે તે સારી રીતે લખ્યો છે.

એણે આ અત્યુત્તમ ઇતિહાસ વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખાન નિવૃત્ત જીવન
ગુજરાતી વખતે લખ્યો હતો અને છોતેર વરસની ઉંમરે પૂરા કર્યો હતો.

દક્ષપત્રશયઃ—એ અમદાવાદનો વનની હતો. એણે ફારસીમાં
મલાહને મકાલ (વાલચીનની લહેજત) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું.
એ ઐતિહાસિક વાતોનો સંગ્રહ છે. એ એણે સત્તાવન વરસની વયે
લખ્યો હતો. પુસ્તકના અંતમાં એ જણાવે છે કે એનો બાપ મુલાન-
રાય, મુલકદીનો હોદ્દો અમદાવાદમાં બોજવતો હતો ત્યારે એનો જન્મ
થયો હતો. એણે અરબી ફારસી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને બ્રાહ્મીમાં
પ્રવીણતા હાસેલ કરી હતી. મહાગાળના ફરમાનથી જોધપુરમાં એણે

૧. ઈલાહીના વેનિસનો રહેનાર નિકોલો મનુષ્ય તેના પોતાના કહેવા
પ્રમાણે ૧૫-૧૬ વરસની ઉંમરે હિંદમાં આવ્યા હતા. ખ. સ. ૧૬૫૩ માં
તેણે પોતાનો ફેસ ઠાક્યો હતો. થોડી મુદત બીજે રહી ન્યારથી હિંદમાં
આશ્રો ત્યારથી આધજો થઈ ખ. સ. ૧૭૧૭માં ધણે દુખી યઈ પોલીસેરીમાં
મરી ગયા ત્યાં મુધી હિંદમાં જ રહ્યો. યુરોપિયન દોકામાં ઔરંગઝેબ
વિશે સૌથી વધારે લખનાર આ જ છે. એણે ઔરંગઝેબનો લગભગ સારખાનથી
ઉપર મુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. (મિરાતે આલમગીરી-મહમ્મદ રોખ મુલામ
મોહમ્મદ આદિબગિયા સાહેબ પ. ૧૦૧, ઈ. સ. ૧૮૧૯)

આલમગીરી ઉમરમાં આવી તેના પોતાના કલા મુજબ તેણે હિંદમાં
ડેકટરી ચલાવી, તે ભૂત કાઢવાનો દુકાન, બદ્, મંત્રવંતયા સર્વિશ્વવાણી નાજુતો
તથા કેટલીક સાધાર્ણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો. (મિરાતે આલમગીરી પ. ૮૮)
એ બહુ ડોની પાસે કેવી રીતે શીખ્યા તે કંઈ સમજાઈ નથી. એના પુસ્તક-
નું નામ "સોરિયો ડી ચેનર" છે. એનો વરનુઓ ચાર ગોટા પુસ્તકોમાં
મહાન વિદ્વાન વિલિયમ હર્વિને અંગ્રેજીમાં કર્યો છે.

એ પુસ્તકની શરૂઆત કરી હતી અને રાગના અવસાન પછી દિ. સ. ૧૧૮૧ (ઈ. સ. ૧૭૬૭)માં પોતાના પુત્ર સંપતરામ માટે એ પૂરું કર્યું હતું. એણે અદાર વરસ હરિપુરના મદાનજી જગતસિંઘ (ઈ. સ. ૧૭૩૪-૫૨)^૧ના ગજમ^૨ નોકરી કરી હતી એમ જણાય છે.^૨ તેને માટે એણે 'હીસાને દાફિઝ' (દાફિઝનો ગઝલ ગ્રંથ) નો અનુવાદ કર્યો હતો.

મુન્શી સદાશંકર:-ફારસી ઉપર તેનો સારો કાબૂ હતો. ફારસી સારી રીતે લખતો હતો. તેથી તેના નામની સાથે "મુન્શી", શબ્દ જોડાયો છે. કદ ઉપરાંત પવનો પણ એને ઘણો જ શોખ હતો. એની ટેલકી નજમો છે, જેમાં ફસીદ (પ્રથંસા કાવ્યો), રુમાઈ અને તારીખી (ઐતિહાસિક) નજમો પણ છે. એક વખત એ મેઘાર દનો ત્યારે નોકરીની શોધમાં રણકોઠામાં નામના મુદરથને ત્યાં ગયો, જે ધણો જીમો દોહો બેઠેલો હતો. તેના વિશે તેણે એક પ્રથંસા કાવ્ય લખ્યું છે તેમાં ફારસી શાયરોની રીત પ્રમાણે હતું કે કે "હું મહેના વસ્ત્રમગમ પામે ગયો. ત્યારપછી રાવ કૃષ્ણરાવ પાસે ગયો. પરંતુ મારું કંઈ કામ રહ્યું નહીં, તેથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું." તે કહે છે:

“બ આઝૂંએ નોકરીએ લાને દિંદારી, *

આઝ બદરે ઝૂં આઘરે અમ બગ લને દિનાર.”

(દિંદુઓના પાઠ્યાદની નોકરીની કઝાલી કંઠા દરિયામાંથી દિનારાની નજીક આવ્યો. છું.)

૧ મેઠ-સાબરગામ પ. ૪૮૨, ભા. ૧

૨ રીવ યો ૨, ૧૦૦૫ બ

૩ ટી બ. ૬ મિ. ધવેન ફારસી ગ્રંથો ૫ પૃ

પોતાની ન્યાત નાચર છે એમ તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

" લજ બસ્તા બમ મુસાફિરમો દોમે નાગરમ "

(એ મારી જીમ બંધ (કાળૂમા) રાખી છે. હું મુમાફર છું અને ન્યાતે નાચર છું.)

દોષ્ટે ભોડરાના જ-મની સાલ વિગે તે કબે છે :

" નવખાદમે બોસ્તાને આમાલ છુમુફત. "

[આઘાબોના બાગના નવા ભોડે (પુત્રે) કહ્યું.]

આ ઉપરથી અબજદ પદ્ધતિ પ્રમાણે દિ. સ. ૧૧૧૪, (ઈ સ. ૧૭૫૦) નીકળે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે એ સાલ પર્વત દયાલ દત્તો. એના વિશે વિશેષ દહીકન અણતી નથી.

મુજરાત વિદ્યાલયના રૂઝતના સંપ્રદમાં એક પત્ર સદાશંકરનો છે.

ત્રીકમદાસજી કુળ:-બકન કવિ નરસિંદ મહેતાના કાકા પર્વતદાસ મહેતાથી નવમા પુરુષ વંશલક્ષણ રૂઝ મળ્યા. તે સાધારણ ગૃહસ્થ હતા. મંત્રિશૈલથી બાપી જૂનાગઢમાં ગયો રહ્યા હતા. આ વંશલક્ષણના પુત્ર ભવાનીદાસ એ ત્રીકમદાસના પિતા થાય.

દિંદી, કાગસો અને રાજદરવાગના વહીવટથી જાણુકાર તેમજ પોતાની યાત્રિમાં જાહેર ગણતરીના પુરુષ તરીકે ભવાનીદાસની તેમના સમયમાં પ્રતિષ્ઠા હતી તેના સમયમાં જૂનાગઢમાં મીર ખરમાઈજનો અમલ હતો. ચક્રના ચક્રતા પાલખી, બોપદાર પર્વતનો એમનો હિતિવાર થયો. મીર ખરમાઈજ સાથે રહીને લકાઈમાં ભવાનીદાસે ઘણી ચરવીરતા તથા પરાક્રમ બતાવ્યા હતાં (ઈ સ. ૧૭૨૩-વિ. સં. ૧૭૮૬).

ઈ. સ. ૧૭૨૨ના અરસામાં મીર ખરમાઈજની સુખાગીરી બધ મવાની અફવા, જાહેર થતાં તેના બંદોબસ્ત માટે મીર ખરમાઈજે પોતે જૂનાગઢ ગઈ, ભવાનીદાસને વહીવટ નવાજ નિઝામુલમુલક આસફ-

જઠા બદાદુરની? દળૂરમાં મોખ્યા તે વખતે તેમના રહેણીકરણી, અદમ, વિનય તથા વાતચીતથી વઝીર ખુશ થયેા. નજુઆર માસ પર્વે ત ત્યાં રહી, કામ પૂરુ થયે મીર ઈસ્માઇલના નામની નવી સનદ લેસેન કરી પોતાના વતનમાં આવવા રજા લીધી વઝીરે તેમને રોક્યા તથા દળૂરમાં આવતા જતા રહેવા કહ્યું.

તે પછી નવાબ નિઝામુલ્મુલ્ક વઝીરને વિજરતનુ કામ પકડું મૂકી પોતાની જગીર હૈદરાબાદ અને ઔરંગાબાદમાં જવાનું કર્તા બવાનીદાદને પછુ તેની સાથે જવાનું નક્કી થયું નવાબ નિઝામ સાથે હૈદરાબાદમાં થોડા દિવસ રહી વતનમાં જવાની રજા માગી નવાબ નિઝામે હરમાબુ કે “ બવાનીદાદ તારો પામે કુ કંઈક માગુ છુ ’ ત્યારે બવાનીદાદે અદમથી ઉત્તર આપ્યો કે આપ માગેા એવું મારો પાસે શુ છે? ” ત્યારે નિઝામે કહ્યું “ તું મારો દળૂરમાં રહે ” બવાનીદાદે અમર કરી કે “ કુ આપને જ છુ, પણ દાસ અને રજા આપો, મરણુ જેના તરફથી નને આપની મદદરખાની દાસેલ થઈ જ ત મીર સાહેબની રજામદી લઈ આપની દળૂરમાં આવુ તે વધુ મુનાસિબ ” આ વાત નિઝામ શરૂઆતે પત્ર દ પકર્તા રજા આપી રવાના કર્યા સુરત પહોંચ્યા ત્યારે બવાનીદાદને સુરતના

૧ શાહનવાઝ (દિલ્લી)માં મોદ્દમદશાહ બ દસાલ તખ્તનચીન થયેા (ઈ સ ૧૭૨૧-૨૨) ત્યારે તેણે અમાદના બલવાન થઈ અબ્દા સૈયદશાહને દુસેનબદી અને અમુદશાહના (દસનજલી)ને મદાવ કર્યા મારે નવાબ નિઝામુલ્મુલ્ક આસફજા બદાદુરને પોતાની પાસે વિજરતમાં બોલાવી શખ્યો હતો.

૨ અસિયરની તખ્તનચીની પળીના પ્રથમ કાલા અમીર માં નિઝામુલ્ મુલ્કની મજબૂતી થતી ઔરઅજેઝના સમયમાં પણ તે મદાન લારૈયા અને પ્રવેશ તરીકે પકાયો હતો દખ્ખજૂન હ સૂબા ઉપર એની નિમૂઝ ઈ સ. ૧૭૧૭ (ઈ સ ૧૧૨૫)માં થઈ હતી એનુ અવસાન ઈ સ ૧૭૧૮ (ઈ સ ૧૧૨૬)માં થયું હતું.

નવાળ રુસ્તમ અલીખાન (અવસાન ઈ. સ. ૧૭૨૫)ની નોકરી સ્વીકારી. તેણે પણ તેવી જ ખાતરદારી કાપી ત્યાંથી રજા લઈ જૂનાગઢ આવી મીર સાહેબને મળી નવેસર બદલાન આપ્યું.

તે પછી એક વરસ સુરતના નવાળ રુસ્તમ અલીખાન બદાલુર કારભારીપદે નેમને ગાખ્યા. તેમણે એકાદ વરસ ત્યાં કામ કર્યું.

પીલાછરાવ ગાયકવાડ સાથે ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં મુલાકાત થઈ અને તેના ખાનગી કારભારી તરીકે તે ગયા. ઇ. સ. ૧૭૩૨ માં પીલાછરાવનું અવસાન થયું તે પછી હામાછરાવ ગાયકવાડ (ઈ. સ. ૧૭૩૨-૬૮) ની નોકરીમાં તેજ હોદ્દા તે ઉપર ગયા.

ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં તેમનું અવસાન થયું.

ત્રીકમદાસ:—ભવાનીદાસના મૌકી નાના પુત્ર હતા. એમને જન્મ ઇ. સ. ૧૭૩૪ (વિ. સ. ૧૮૬૦)માં થયો હતો. તેમણે તેમના જમાનાને અગ્રદૂળ ઠેળવણી પૂરેપૂરી લીધી હતી, એટલે કે તેમણે સંસ્કૃત કિંદી મરાઠી શુભગતી અને પ્રજાઆપા ઉપગત શાસ્ત્રીનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો, તથા પિત્રણસાએ પણ લખ્યા હતા. મદાયતુર, સુદિમાન અને પૂરા મુસ્લિમ હોઈ, અમને વરતી સાવધાનીથી વર્તવાનું શાગી રીતે જાણતા હતા. પોતાના પિતાના મરણ બાદ ગાયકવાડ સરકારની નોકરીમાં જોડાઈને ઉત્તરોત્તર આગળ વધ્યા તથા મલમુદારના હોદ્દા ઉપર કાયમ રહી પોતાના વસને પણ તે ફગળે રધાપવા શક્તિમાન થયા. ગાયકવાડ સરકારની નોકરી દરમ્યાન એમનું જીવન શાંતિમય ન હતું. ખટપટો પ્રગળ હતી, જેને કારણે જોશજીવન પણ એમને ભોગવ્યું પડ્યું હતું.

ત્રિકમદાસ ઇ. સ. ૧૮૦૦ (વિ. સ. ૧૮૫૬) માં દેવસોક થયા હતા.

૧ તેમને ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડે ચારો આમય આપ્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની લાક્ષિત્યના રંગથી રંગાયેલા હતા. કારણે સંસ્કૃત વ્રજ અને ગુજરાતીના વિચ્છેદાટીના વિદ્વાન હતા. તેમને નરસિંહ મહેતાનાં પદો, અજ્ઞાપનાનાં પદો વગેરે મોટે હતાં. પડે સાગ કવિ હતા. કારણે અને વ્રજભાષામાં ‘શ્રી રુકમણી બ્યાહ’^૧ તથા વ્રજભાષામાં ‘કોઠાર લીલા’ અને પ્રજુભક્તિના છટક પદો તેમણે રચેલાં છે.

‘શ્રી રુકમણી બ્યાહ’માં આરંભમાં અન્ય રચનાનું કારણ તે પોતે નાએ પ્રમાણે જણાવે છે:—

ઝમાં દિન્દી જૂલ કારસી, સુની ગમાપન ચંદ.
દિલમે દાગ્દ આગ્જુ, બંદમ સુનાં પ્રખન્ધ.^૨

(અર્થાત્ કારસી અને દિન્દી ભાષા મળીને ચંદ કવિની રચેલ રામાયણ સાંભળી મારા મનમાં એવી ઇચ્છા થઈ કે હું પણ તેના પ્રખન્ધ બાણું.)

ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે “પરજત (પર્વત) પચીસી” નામનું અતિ લઘુ પણ અતિ સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે, તેમાં તેના પૂર્વ પર્વત મહેતાનું ચરિત્ર છે.

ત્રીકમદાસનો પરિવાર:—તેને સાત પુત્રો અને એક પુત્રી એમ પૂરી મંત્રિ હતા, તથા પુત્રો સક્રમી સરે કંધે રાજમારે હતા. કોથા મોટા પુત્રનું નામ મનોહરદાસ હતું અને તેથી નાનો રસિકદાસ હતો. મનોહરદાસ કારસીમાં કાવેશ હતો, દિન્દીમાં પણ નિબ્ધાત હતો. પ્રકૃતિ મુત્સદ્દી થાટે, સ્વામિમકત, આજ્ઞવથી મોક્ષનું અને પોતાના ધણીનું દિન કેમ સુધરે એવી જ વિચારવાળા હતા. તેની આવી રીતિરીતિ ખુદ નવાબ દાનિદખાન (ઈ. સ. ૧૭૭૪-૧૮૧૧)ને પણ પસંદ પડી હતી. દોવાનના દાય નીચે મનોહરદાસ

૧ દિન્દીરાજના મદદ કારસી રાધાજીમાં જુલવ (અવધાન ઈ. સ. ૧૭૨૫) મેને આ ધકવનાં કાવ્યો લખ્યા હતાં.

૨ ત્રીકમદાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર, પૃ ૬૭.

સરકારમાં પેશકારી કામમાં હતો અને તેને કબૂલનો પ્રયાગ પણ મળ્યો રહેતો. હોવાથી ખુદ નવાબની તેના ઉપર અપૂર્ણ પ્રીતિ હતી.

રસિકદાસ છાતીચરો અને દિગ્મનવાન હતો. તે મહાંખરું આરબ સિખંદીના^૧ જમાદારોની ખર્ચવધીલી રાખતો હતો. તે વખતે સિખંદીનું બળ વિશેષ હતું. આરબો તોગીફ^૨ કરી ખુદ નવાબને મુંઝવતા, ત્યારે રસિકદાસની જ સમજાવટ અને કબૂલતથી તે તોગીફ ઉઠાવતા. તેણે રાજકોટનો પણ કારભાર કર્યો હતો.

ત્રીજો પુત્ર મવરીદાસ હતો. તેને ત્રીકમદાસે કાચી પણ સમજી ઉમરમાંથી જ મહેસૂલી હિસાબખાતામાં પોતાની પ.મે રાખ્યો હતો. તે રિન્દી, મરાઠી તેમજ ફારસી સારી રીતે જાણતો હતો.

ચોથા પુત્ર કાશીદાસ માટે કહેવાય છે કે તેના જેવી કોઈ ખીજને જૂનાગઢી ટેદી મોઝલાઈ પાપડી બાંધતા આવડતી નહીં!^૩

પાંચમો રંગીસદાસ હતો. તે પરમ વિદ્વાન, કવિ, ફારસીમાં ઈરાનીઓ જેટલું જ્ઞાન ધરાવનારો તથા તારીખે સોરઠના કર્તા રજ્જ-છાંચ્છ દીવાનનો^૪ જોડો ગણાયો. જુરાનીથી તે ટેક મર્ગો ત્યાંસુધી ગામડવાઈ સરકારનાં કામોમાં એટલો બધો મૂકાયેલો ગ્રહેતો કે તેને પ્રસ્તુત કાઝાં રચવાને વખત ભાગ્યેજ મળી શકતો.

૧ સિખંદી-ચોડા સમયને માટે ખાસ કરીને ત્રણ મહિના માટે બસતી કરવામાં આવતી તે. પાછળથી મુસ્લિમ રજવાડામાં સિખંદી જમાદારોની દુકાડીઓ રહેતી. મુખ્ય કામ સહેરના કરવાખાતેની ચોકી કરવાનું એમને રજુ હતું. માંજરોજમા સંબંધવટો થયાં (ઈ. સ. ૧૬૪૮) ત્યાંસુધી કેસરી અચકંદ અને રંજબેરંજો લિખા સાફામાં કેક ઉપર વાદળી દુપટ્ટો અને આમડાના પટ્ટામાં લવવાર, તેમજ હાથમાં બાલા સાથેનો આ સૈનિક જૂળ શોભીતો લાગતો.

૨ આરબો ખાસ કરીને મહેરો બસવાનું કામ કરતા. તેઓ એકા ઘડ ગતા અને કામ ઉપર જતા નહીં.

૩ એમના વિશેની હકીકત હવે ખબર આવશે.

તેમ છતાં ગુજરાતીમાં તેણે “ક્રીપદી અખ્યાન” “સ્તુતિમાલા” વગેરે કાવ્યો લખ્યા છે. તેણે ફારસીમાં કાંઈ પુસ્તક લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

વડોદરામાં બાબાજી સાહેબ (દીવાન)નો કાગળાર થયો ત્યારે તે બગેસાપાત્ર મદદનીશ તરીકે તેની પાસે ઈજ્જત આપવાથી રહેતો. બાબાજી સાહેબની ઘણી જ મીઠી નબર એમના ઉપર હતી. તેમની પાસે ગુજરાતી ફારસી લખવા વાંચવાનું કામ કરતો. ઈ. સ. ૧૮૩૨ (વિ. સ. ૧૮૮૮)માં એનું અવસાન થયું.

ત્રીકમદાસનો છઠ્ઠો પુત્ર માલેકલાલ હતો. તેની પાસે ઉર્દૂ દેશને આબાદ કરવાની કરામત હતી. ગાયકવાડ સરકારના પંચમદામ નેણે જ આબાદ કરી દીધા હતા. ગીરને નાકે “ધરી” મામલો છે તે અલ્પ પિ ‘માલેકલાલની ધરી’ના નામથી ઓળખાય છે.

માતમો અને સૌથી નાનો રવાઈકર કરીને પુત્ર હતો. તે પણ ફારસીમાં, વળજ પાત્રા, ગુજરાતીમાં, મગીમાં તેમજ કાવ્યપિંજરમાં પિતાના જેવો જ પ્રવીણ હતો. તેનાં મજલાપાનાં પદો વખણાય છે અને ગુજરાતી ખો જુદાતમબરોદનમાં છપાયેલ પણ છે તે પણ પૂરા મુસદ્દી હતો અને જુદાગદના નવાજ દામિદખાનજીના દીવાન પદ સુધી પહોંચ્યો હતો. એ વિશેનો ઉલ્લેખ આત્રી ત્રયો છે.

આ ઉપરાંત જણાય છે કે ત્રીકમદાસના લખામ તમામ પુત્રો ફારસી સારી રીતે જાણતા હતા અને એમાં પ્રવીણતાને લઈને સાગ દોહા પણ બે મળતા હતા.

કિરપારામ અને તેનું કુટુંબ:—કિરપારામ વાનગરો નાગર ગદ્ય હતો. સૂત્રમાં ઇ. સ. ૧૭૩૫માં જન્મેલો હતો.^૧ એના બાપનું નામ મવારામ અને દદાનું નામ દવારામ હતું દવારામ એજામ

૧ ત્રીકમદાસના કાવ્યો અને ચરિત્ર ૫ ૬૮.

૨ સુરતની મુબતસર દર્જીત-નર્મદાગંઢ ૫. ૩૫

વેપારીએનો દલાલ હતો. એણે મયારામને ફારસી સારું શીખવ્યું હતું. એ વખતે સુરતના કિરોવાળ એમલરખાનના બાઈ તેમજેમખાન (અવસાન ઈ. સ. ૧૭૪૬) જે ફારસી બાધામાં પ્રસીદ્ધ હતો તેની સાથે મયારામને ઝોળખાણ થઈ. તેમજેમખાને મયારામને પેતાનો મુન્શી બનાવી પેતાના ઘરનો તમામ કારબાર સોંપ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૬ (હિ. સ. ૧૧૩૯)માં તેમજેમખાન મૃત્યુનો નવાજ થયો ત્યારે તેણે મયારામને પેતાનો દીવાન બનાવ્યો. એ રીતે નવાખતી મદદરખાની તથા બરોસાને લઈને સરકારી તથા ખાનગી તમામ કામકાજ મયારામ કરેલો. ઈ. સ. ૧૭૪૭ (હિ. મ. ૧૧૫૬)માં પેતાના એ પુત્રો કિરપારામ અને કાશીરામને મૂકી તે ચુજરી ગયો. એ સમયે કિરપારામ ૫ થ વયનો અને કાશીરામ ત્રણ વરસનો હતો. મયારામના અવસાન પછી તેના ઘર બામજ નવાખતી ચોકી આવી તે તેણે ધરબાર લૂંટી લીધા, તેથી કિરપારામની મા પેતાના એ છોકરાને લઈને પેતાને પીઠર ઓરપાક (સુરત નજીક ગામ) જઈ ગઈ. ત્યાં તેણે પેતાની ખાનગી પૂંજ જે ધર્માથી નીકળતી વખતે સાથે લીધી હતી તેમાંથી ખર્ચ કરીને કિરપારામને કાંઈ સાગ ફારસી શીખવનારા ઉરતાદ પામે ફારસી બોલાવ્યો. ચોંદ વરસની ઉંમરે કિરપારામ સુરતમાં આવ્યો તે વખતે મૃત્યુનો નવાખ સફરખાન (ખીજવાર ઈ. સ. ૧૭૫૨-૫૮) હતો. તેની ફજામાં કિરપારામે સારી ફારસી બોલો બનાવી વાંચી સબજાવી, તેથી નવાખ ધણો ખુશ થયો; રૂપિયા દશના પચાસની તેને નોકરી આપી. ટેલકાએક વરસ પછી કિરપારામને સુરતની ટંકચાળમાં વધારે પચાસની નોકરી મળી. ત્યાં તેનો સારી હોશિયારી માલૂમ પડ્યાથી નવાખ કાંઈમુદ્દીલાએ^૧ તેને પેતાનો દીવાન

૧ એનું અસલ નામ કુલ્ચુદીન હતું. ગીર હંફીનુદીન હમીદખાન બતાવેલો ખિતાબ ધારણ કરી એ ઈ. સ. ૧૭૬૩ના માર્ચની ૧૪મી તારીખે ખાદીએ બેઠો હતો. એ નવાખ કાંઈમુદ્દીલાના નામથી ઝોળખાતો એનું અવસાન ઈ. સ. ૧૭૯૦ના માર્ચમાં થયું.

નોમ્યો. એણે એ નવામના વખતથી ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં સુરતની હકૂમત (નવાખ નસીરુદ્દીનખાનના સમયમાં) અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં મળેલા સુધીમાં જે નવાખો થયા તેઓની નોકરી કરી. એણે મુગલના મરનું કન્કન માથે કાલકગર કાઢી આપ્યા તે બદલ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એને વંશપરંપરાનું માસિક રૂપિયા ત્રણસો પેન્શન^૧ બાંધી આપાયું હતું. તે અંગ્રેજોની હકૂમત દરમ્યાન એના વંશજોમાં આતુ રહ્યું હતું.

એમનું દારસી જ્ઞાન એવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું કે તે સમયના નવાખને દિલ્લીથી પાદશાહી ખરીતો આપ્યો હતો તે સિકરતા લિપિમાં લેવા છતાં તેણે સરળતાથી વાંચી જાણાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ એક માન્યપ્રકરણને લેખા આપે એને હિતર પણ થકી વંચાવ્યો^૨; આથી નવાખ રાજ થઈ ગયો.

એમણે પણ પોતાના સમયને લગતી હકીકતની એક નોંધપોથી રાખી હતી, તે હતું એમના વંશજોના કબજામાં મોજૂદ છે.^૩

દીવાન રણજીરાજી,—દીવાન રણજીરાજી જૂનાગઢના વડનગરા નામર હતા. એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૨૪ (ઈ. સ. ૧૭૬૮) માં થયો હતો^૪ એમનું આખું નામ ‘દીવાન રણજીરાજી અમરજી નાથાવટી’ હતું તેના સમયમાં એના દિંદુમિા પણ હતા જેમને વિદ્વાન મુસલમાનો ‘મુન્શી’ કહી સન્માનતા. દીવાન રણજીરાજીનું આ ઉપનામ પડ્યું હતું કે નહિ તે અણવામાં નથી. એમના પ્રતિષ્ઠિત પૂર્વજોમાંથી ઊતરી આવેલી મોટાઈ એમનામાં હતી. એ જૂનાગઢમાં દીવાન હતા જેનો ઉલ્લેખ આગળ જાવી

૧ વડનગરા નામરો પૃ ૧૫

૨ વડનગરા નામરો પૃ ૧૬

૩ રણજીરાજી દીવાનનું જીવનચરિત્ર.

મયો છે. સિતોર ૧ વર્ષનું જનકંત આયુષ્ય જોમરી એ પ્રિ. સં. ૧૮૬૭ (ઈ. સ. ૧૮૪૧) ના શમજી મહિનામાં દેવલોક પામ્યા હતા. એમનું કારસી જાપાનું ઝાન થઈ જ ઉચ્ચ પ્રમાણનું હતું. એમણે કારસી પુસ્તકોનો તાઠ અભ્યાસ કર્યો હતો.

તેમણે શુભરાત્રીમાં “ત્રિપુરાખ્યાન” નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. એમ લાગે છે કે એમણે જે ચાર જાપામાં જે પ્રવીણતા મેળવી હતી તે મદ્રેસા કે પાઠશાળા કરતા ખાનગી મુન્શી અને પંડિતો રાખી મેળવી હતી. જાપાઓમાં એમનો ઉત્તમ પ્રવીણતા હતી એમ કહેવાને તેમના રચેલા ગ્રંથોનો આધાર છે. એ સંબંધી તેમના રોહિત્ર મધિ-ચંકર દીવાન લખે છે કે “તે વખતમાં દેશમાં લક્ષ્મી કનિયા થતા તેમાં દીવાન રજીમેડજી કરેક જગાએ સામેલ રહેતા. તે દરમિયાન વિદ્યાભ્યાસના શોખને લીધેને કારસી, સંસ્કૃત અને વજજાપાના પંડિતોને શિક્ષક તરીકે પોતાની પાસે રાખતા. તેમણે કેટલાક મંથો વજજાપામાં ખનાવ્યા છે. વળી કારસીના તો સમર્થ અને વિશિષ્ટ લેખક હતા.”

(૧) તારીખે સોગઠ વ હાથાર અને રુકાતે ગૂનાગૂન એમની મુખ્ય અને મહાન કારસી કૃતિઓ છે. જે જે વાંચવાથી જણાય છે કે તેમનું ઝાન સામ્રાજ્ય પંડિતના વિદ્વાનો કરતાં ઘણું જ અધિક હતું. મસહર તારીખે સોરઠ (સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ) એમણે લખાયે ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં સર કરી હતી. જે ઉપરથી એમના પુરંધર કારસી પંડિત્યનો ખ્યાલ આવે છે. એનાથી દીવાન રજીમેડજીને અમર કાર્તિ પ્રાપ્ત થયું છે. એમાં ખતાવેલું એના વતન માટેનું અભિમાન વાચકનું ખ્યાન એવું છે. સોગઠ અને હાથારનો ઈ. સ. ૧૮૩૬ પર્વતનો ઇતિહાસ એમાં સંપૂર્ણ આવી જાય છે. તેમના પિતા દીવાન અમરજી અને એમના સમયમાં કનિયા અને દંડાએ પેદા કરેલા અર્ચાત વાતાવનજીનો એમાં પૂરો હેવાલ છે. તે

ઉપગંત તેમણે પોતાની અને પોતાના પરાક્રમી પિતાની કારકિર્દીનું વર્ણન આપ્યું છે. વળી એની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે મુસલમાનો પુસ્તકોની શરૂઆત 'બિસ્મિલ્લાહિર રહમાનિરરહીમ (આશુ અને માયાશુ અલ્લાહના નામથી)ના સૂચથી કરે છે, પણ રણકોટાણે તેને બદલે 'બનામે શંકર જગતાય' (શંકર જગત્રાયના નામથી) કરી છે. એ સારા હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખવાની કામેલિયન ધરાવતા હતા તેમ છતાં સોનઠ અને હાલારનો જ મર્વાઈન ઇતિહાસ લખ્યો. એ પોતાના વતનનો પ્રેમ દર્શાવે છે. વળી હિંદુસ્તાનના સંખ્યાગણ ઇતિહાસો દોષ ત્યાં વધુ લખવું એટલે લુહારવાડે સોય વેચવા જવા ખરાબર છે એમ માનતા હતા. તેથી કહેણું કથવું અને ગવાયેણું ગાણું ગાવું તેને નકામું લાગ્યું.

એમણે અલી મોહમ્મદખાને લખેલા મિરાતે અહમદી નામક ઇતિહાસનું ધારણ પકડ્યું હોય એમ લાગે છે. એમાં ૬૨૩ એ છે કે મિરાતે અહમદીમાં ઇતિહાસનો વિભાગ અને પુરવણીનો વિભાગ એ બંને પૃથક્પૃથક્ રાખી એકમાં ખીજને મેજરી દેવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ તારીખે સોગંદમાં સર્વ જાળતનો ખીચડો ચમકે ગયો છે, વળી એમાં આવેલા હેવાલ પોને નજરે લેયેલા ખરા, પણ બધે લાગે 'અહમદ' પુરુષોનાં મોઢાંની હકીકત તથા લખેલી કેફિયત પરથી જે જ્ઞતાન્તો એમના અણુનામાં આવેલા તે દપકાવી લીધા છે એમ તે પોતે જણાવે છે. મિરાતે અહમદીના કર્તાએ જનતા બનાવોની નોંધ રાખી હતી તે ઉપરાંત વકાઈ નિગાર—ખખરપનોઓની નોંધોનો પણ ઉપયોગ કરી હકીકતો વિસ્તૃત ન કરતાં ટૂંકમાં લખી છે.

પુસ્તકના અંતમાં કર્તા જણાવે છે કે "આ પુસ્તક મેં મારા ચતુર સુપૂત સંદરખસાદના અબ્બાસને માટે લખ્યું છે." આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે સંદરખસાદ પણ કારસો સાર જણનો હતો.

રવાટરસીકે પાસે કગલી ઇ. સ. ૧૮૮૨માં હાથપું છે.

(૨) ટુકાતે ગૂનાગૂન (નિરિધ પત્રો) વ્યાવહારિક કાગળપત્રો વગેરે લખવામાં અનુભવી પુસ્તક છે. એ પત્રો હિપરથી તે વખતે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પત્રો ફેવી રીતે લખાતા તેની ઝાંખી થાય છે. દીવાન રણછોડજીએ ફર્જઅલી ઉપર લખેલા પત્રો અને ફર્જઅલીએ દીવાન રણછોડજી ઉપર લખેલા પત્રો હિપરત ખીમ પત્રોનો આ સંગ્રહ છે.

(૩) એમનું એક પુસ્તક ફારસી સંસ્કૃત અને ગ્રામ એ ગણ બાષામાં લખેલું છે, જેનું નામ મળ્યું નથી.^૧

(૪) કરણ પરખ (પર્):—અકબરના સમયમાં ફેઝી, બદાહીની, નકીખખાન, શુદ્ધા શીરી અને હાજી સુલ્તાન વગેરે એ મળીને મદાવારવનું ફારસીમાં બાપાવર ક્યું તે પછી એ ગ્રંથના અધ્યયેષ પર્ અને ક્યું પર્નો નરગૂમો ફારસીમાં કરના દીવાન રણછોડજી જ હતા.

(૫) જંગનામએ હોલી નામનું એક પુસ્તક પણ એમણે લખ્યું છે જેમાં તેણી જે રીતે રમાય તેનું વર્ણન ક્યું છે. બાપા શુદ્ધ અને સંસ્કારી નહિ, પરંતુ કળાત્મક છે.

એમ કહેવાય છે કે હે.ળીનું બહુ મહત્ત્વ હતું. નવાબો પણ એ ઉત્સવમાં હાજરી આપતા હતા. ખાસ વંશુજો તાજવામાં આવતા. ઠેરઠેર ધામિયાના ભિખા ચતા. તોરણોથી તે શણકારવામાં આવતા.

૧ રણછોડજી દીવાનનું જીવન ચરિત્ર પૃ. ૧૯

શ્રી. નવસુખલાલ પુરુષોત્તમદાસ જેવીપુરા, એમ. એ. એક પત્રમાં મળ્યું છે કે “જુનાબદના સુપ્રસિદ્ધ દીવાન રણછોડજીએ ફારસી, સંસ્કૃત અને હિંદી એમ ત્રણ ભાષામાં કવલચાનદના અલંકાર શાસ્ત્રને લખેલું છે.” તે આ જ પુસ્તક હોયું જોઈએ, એમ અમારું માનવું છે. ‘સદ અલંકાર’ (સા. અલંકાર) નામનું પુસ્તક (હસ્તપ્રત) આપાસવ ભોજાનાથ લાહરેરીનું છે; એ ફારસીમાં છે.

ત્રિવિધ રંગના ઉભયમંદર તખ્ત ઉપર નવાગ મિસલજો. નાયનારીઓને પણ બોલાવનામાં આવતી. જાનન અને નાયના જલસા થતા. દીવાન અમરજીના નિમંત્રણથી હામિદખાન હાજર થયો હતો એવો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છે.^૧

(૧) તસ્વીફતે રજુહોઽશ્ચ (રજુહોઽશ્ચની કૃતિઓ) :—

આમાં દીવાન રજુહોઽશ્ચ ફારસી શવિતાને સંસ્કૃતની અંતર-લાપિકા અને બદિરલાપિકાનો પરિચય કરાવે છે. એમાં સખી (દાનથીય) મગ્દ અને બદાદુરખાનને^૨ ફારસીમાં બદિરલાપિકા અને અંતરલાપિકાની હોને એવી રીતે ગૂંથ્યા છે કે ફારસી શવિતા ખીલી જાડે છે. કુલ લીટી ૭૮ છે,^૩ પણ રજુહોઽશ્ચનો સાખા તથા કાબરશેખન ઉપર ફટકા માઠ કાળ છે ને એમાંથી જલ્દાર્થ આવે છે.

(૭) તેમની ફારસી અને શુબરાતીમાં લખેલી શાહનીથી જૂનામદમાં તેમના વંશજ થી જવાબાર્થ દુર્ગાચંદર દીવાન પાસે છે.

(૮) એણે શુબરાતી બાણમાં રચેલા “સિવગદરપ” ઉપર ફારસીમાં દિપણ લખ્યું જળવાયા આખું છે, જે અપ્રસિદ્ધ છે.^૪

મુગદરામઃ—એની એક કિતાબ તસ્વીફતે મુગદરામ નામે છે. એના પેટલાક સાતમાં જૂનામગ્દ જાનવ ઉલ્લેખ છે.

એમાં નવાગ હામિદખાનનો શાહીપ્રસંગ (દિ. સ. ૧૨૦૧-૪. સ. ૧૭૮૬) એક કસીદો (પ્રશંસાગ્રજ) છે, બીજી એક કસીદો ચોરવાની જીત મારેનો છે, જેમાં નીચેની મોં છે:—

“ખ ચોરવાઝ અખર ખાઠ ફૂરમે હામિદખાન.”^૫

૧ તારીખે સોલઃ પ. ૧૧૭-૧૮

૨ નવાગ મદોગમદ બદાદુરખાન બાબે બદાદુર ખીજે ઇ. સ. ૧૮૧૧-૪૦

૩ દી. બ. ફ. મો. કોરી-જુબાનીઓએ લખેલા ફારસી મદો. પ. ૧૦.

૪ જુબો “શુબરાતી લાચ પ્રતોનો સંમલન વાલો (ક. ૪૪ કાલી). પ. ૧૦૧.

૫ દી. બ. ફ. મો. કોરી શુબરાતીમાં લખેલા ફારસી મદો. ૧૧

સારાભાઈ નાગરજી કુટુંબ—સારાભાઈ—સારાભાઈના

જન્મ અમદાવાદના વડનગર નાગર કોમમાં પ્રતિષ્ઠિત તથા સંસ્કારી પિતાપિતામહાદિક પૂર્વજોના કુટુંબમાં થયો હતો. એમના વડોલોએ સાગ સાગ માનનીય હાદ્યા ભોગવ્યા હતા જાદશાહી સમયમાં, પેશવાઈ અમલમાં અને અંગ્રેજી રાજ્ય દરમ્યાન જે જે પુરુષો આ ખાનદાનમાંથી નોકરી કરતા હતા તે મર્ચની હોશિયારી, વ્યાસાહી અને વિદ્વાને લઈને સરકાર તરફથી એમની ઘણી તારીફ થયેલી હોય એમ જણાય છે. એમના પૂર્વજોનાં નામો એમનાથી નવમી પેઢી સુધી હાલ જાણવામાં આવે છે. રિશ્વનાથથી શરૂ કરીએ તો અચળાજી તેનો એકનો એક પુત્ર હતો. તાપીદાસ પણ અચળાજીના એક જ પુત્ર તાપીદાસને જ પુત્રો હતા, તેમાંથી નરસિંહદામના વંશમાં આનંદાજીનો જન્મ થયો હતો. ખીજા પુત્રના વંશમાં પણ અલ્પ વિ. નરસિંહદાસની મોમલ સંસ્તનત દરમ્યાન મદત્તા હતી તે આમાંમાં ગ્રેવા હતા.

સારાભાઈ વડોદરા રેસિડેન્સીમાં ફક્તરદારના હોદ્દા પર હતા તે સમયે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૩૦માં પેનાની નોકરી દરમ્યાન વડોદરાની દક્ષિણ ઉર્ધ્વ ભાષામાં એમણે લખી હતી નીચેની દક્ષિણ તેમાંથી છે—^૧

‘માગ વડોલો અસલ વડનગરના રહેનાર હતા; જાતે નામર ધાજણ. ત્યાંથી દિગરી સન ૮૭૦ (૪ મ. ૧૪૬૫)ની નાણમાં સુન્દરન મદમૂદ જેતદાનો અમલ અમદાવાદમાં તથા આપાનેરમાં હતો તે વખતે ‘ગોપીનાથ’ નામે માગ ખાનદાનના વડીલ વેપારને અર્થે આપાનેરમાં માગનું દાખલ માફ કરાવીને વસ્થા. સુલતાન મદમૂદ એમદાની મહેરબાની હતી. ‘નાથ’ રજદ દિંદુના દેવનું નામ. તે મુસલમાનો દેવધા કરે નહિ; માટે પાદશાહીમાં ‘ગોપી મલક’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ

૧ બેળાનાથ સાત સાઈનું જ્વનચરિત્ર પૃ. ૮

૨ ગોપીનાથ નવમઘ મહેતાનો મોસાગ પડનો સનો હતો (મિત્રનાથ સારાભાઈનું જ્વનચરિત્ર પૃ. ૮ દિખનું) ને જ ગોપીનાથ સુરનું ગોપી-પરુ વસાવ્યું હતું અને ગોપીનાથ જોખાપુર હતું.

હતા. ગોપીનાથે શહેર અમદાવાદ નજીક ગોપીપુર^૧ વસાવ્યું હતું અને ત્યાં પોતે નિવાસ કર્યો હતો. આંખાનેરમાં તથા વડોદરામાં પણ તેમણે મકાનો બનાવ્યા હતાં. દિ. સ. ૯૮૦ (ઈ. સ. ૧૫૭૨)માં અકબર બાદશાહે અમદાવાદ શહેર લીધું તે વખતથી મુસ્લિમો દિલ્લીથી આવતા સાગ્યા. તે મુસ્લિમોના વખતમાં માગ વહીવટોએ ઇસ્લામી સરકારી દફતરનું કામ કરી કાલકેષ કર્યો. જલમદખાન બાગીને^૨ શહેરમાં અમલ થયો ત્યારે મારા વૃદ્ધ પિતામહ (વડાદાદા) નયમલ મહેતા^૩ દબ્બૂરમાં વકાલતના કામમાં નિમણેવા હતા, અને તે પછી દિ. સ. ૧૧૬૭ (ઈ. સ. ૧૭૫૩) માં પેલાં અમદાવાદ જવામદખાન બાગી પાસેથી લીધું ત્યારે પેલાના દરબારમાં સવાન જરાજને મટિ નયમલ મહેતા જતા હતા, અને બાલણ બાજરાવ પેલા સાહેબ, મધાન વગેરેની દબ્બૂરમાં પૂનામાં રહેતા હતા. એ વખતે 'નયમલ વકીલ' એવું નામ પેલાના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ હતું પેલાનો અમલ અમદાવાદ શહેરમાં થયો ત્યારે બાદશાહી મુસ્લિમોમાં જલ્લી મોહમ્મદખાન દીવાન, કાઝી રુકનુલ્લાહ, લાલલાસ મીતાલાલ (દીવાની દફતરના પેચકાર), નયમલ વકીલ, હાજી નરુલાલ, મીરજા બગીચી અને હરલાલ મહેતા એટલા સખ્સો ના

૧ મનજીવ વખતગદે લખેલા અમદાવાદના ઇતિહાસ (દસ્તખત-ગુજરાત વિદ્યાલયમાં, અમદાવાદ સુવત ૧૯૦૮, ઈ. સ. ૧૮૫૧)માં લખ્યું છે કે "આ શહેરને ઇસ્લિમ પુરા હતા પણ હાલમાં તેમાંના દોડાએ રહ્યા છે" જે યોડાના નામો અલખ્યા છે, તેમાં આ ગોપીપુર નથી આ વખતથી જેમ જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૫૪૨ પહેલાં તે હન્નગડ થયું હશે અથવા તેનું નામ જલવાયુ હશે.

૨ જવામદખાન બાગી બીલનો દિ. સ. ૧૧૫૬-૫૭-(૯ સ. ૧૭૪૩-૪૪)માં અમદાવાદમાં અમલ થયો હતો.

૩ મિરાતે અદમદી શા. ૨ ના ૫ ૪૪૦ ૮૫૨ "નયમલ મહેતા વગીરુ" નામ ફારસીમાં છે તે એ જ વ્યક્તિ છે

નામથી સાલિયાણું જારી રહ્યું, તે હાલ પણ અંગ્રેજી અમલમાં મળે
એ સાલિયાણું હાલ સરકારમાં પોલિટિકલ પેન્શનના વંદપત્રપરા
અમલમાં લખાય છે. ૧૧

નયમલ વડીલ ફારસીમાં અસાધારણ કાળેલિયન ધરાવતો હતો.
સારાભાઈના કુટુંબની હાલત કૃપાચંકરના સમય સુધી સારી રહી
હતી. કૃપાચંકર ફારસીનો વિદ્વાન હતો અને પાલખીનશીન^૨ હતો.
તેના અવસાન પછી દ્રવ્યનો સંકેચ ધણો હતો. ઇમાદિક પ્રસંગો
ધણી મુશ્કેલીથી કરેલા એમ બાપાભાઈ તથા સારાભાઈના કાળો
વાંચવાથી જણાય છે. આવી દુઃખદ આર્થિક સ્થિતિ હોવા છતાં
બાપાભાઈ તથા સારાભાઈ જાને ધણા મહેનત કરતા. પોતાની ત્રિદાના
બગીચી રાજકર્મમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા વધારી અને
સંસારી હાલત પણ સુધારી.

ઈ. સ. ૧૮૦૨માં તે સમયનો કર્નલ વોલર કડી મુકામે આવ્યો
ત્યારે ગુજરાતની હકીકતથી વાકેફ થવા કોઈ ફારસીમાં કાળેલ શખ્સને
તેની પાસે મોકલવા પાઠશાહી દીવાન અલી મોદમદખાન તથા
અમદાવાદના સુબેદાર રઘુનાથરાવ કાશી તથા સેફ વખતમદ
ખુદાલમદને લખવાને તેણે ગવજી આજાજીને જણવ્યું. આ મારણી
ઉપરથી સારાભાઈના પિતા બાપાભાઈને તેમની ફારસી બાપામાં
પ્રયોજનને લઈને આ કારને લાવક મણી કર્નલ વોલરને મદદ
કરવાને મોકલવામાં આવ્યા. તે સાત વરસ કર્નલ વોલર સાથે રહ્યા.

૧ આ લખાણમાં કંઈક અંશે ભાષા સુધારવામાં આવી છે. વિશેષ
નામોના ઉચ્ચાર યોગ્ય કરવામાં આવ્યા છે. બેજાનાથના પુત્ર કૃષ્ણરાવ ને
બેજાનાથના દુવનઅમિતના લેખક છે તે ફારસી ભાષાથી વાકેફ ન હતા
તેથી ઉચ્ચાર બાબત ન હોય એ સ્વાસવિદ છે.

૨ મુસલમાનોના ઇમમમાં રાજ્યકર્તા તરફથી બેટ મળેલી પલખીમાં
બેસી કરવાનો નેનો અધિકાર રહેતો તે પાલખીનશીન કહેવાતો. એનો
અર્થ રાજ્ય તરફથી અપાતો. આ એક ખાસ માન હતું.

સારાભાઈનું વંશવૃક્ષ

વિશ્વનાથ

અચળજી

તાપીદાસ

અનંગસિંહરાવ

બાલકૃષ્ણ

કૃષ્ણવંશી

ગામકૃષ્ણ

કૃષ્ણજી

વાળાદેવીદાસ

બાઈદાસ

ત્રિપુરગદાસ

નારજીદાસ

પુત્રી રેવાકૃષ્ણ

અનંદપ્રસાદ મહેતા

વલ્લભજી

અકૃપાલકર

સ્વામીકર

ચિત્રસેનકર

હરિનિવાસકર

લાલાભાઈ

અબાપાલાઈ

સ્વાપાશાસ

પ્રસારીભાઈ	પ્રજોડાભાઈ	પુત્રી કનૈયકુંવર	પુત્રી દુર્ગાકુંવર	પુત્રી આયર
પુત્રી બરેગજીયા	પ્રજોળાનાથ			
બાળારાવ	આપારાવ	પુત્રી જ્યુ	બીમરાવ	પુત્રી જાળા
		પ્રજુલાળચંદર		પ્રનરસિંહરાવ કૃષ્ણરાવ
પુત્રી ગિરિમ	પુત્રી બંલુ	પ્રવામનરાવ	પુત્રી મંજુ	પુત્રી સંજુ
				પ્રતિષ્ઠા પ્રવિપિનવિકારી સુધાકર
				પ્રજયેન્દ્ર પ્રજયવરામ પ્રામિવરામ

૪ તે તામની નાજ અ નિશાન છે તે અશ્વિ થોડે પાત્રે અથે ફારસીથી વાકફ હતી.

૧ ૭૬૬ ઈસાસાવ.

૨ એમને લોકો "હનુમાડ" કહેતા.

પછી તેનું અવસ્થાન આઠત્રીસ વર્ષની અંત્ય વયે થયું. બાપાભાઈ
શાસ્ત્રીમાં થયું જ કાગિલ હતો. શાસ્ત્રીમાં રો'રો અર્થાત્ કવિતા થયી
જ ઉત્કૃષ્ટ કરતા હતા. શાસ્ત્રી ભાષા નરસિંહદાસના વખતથી જો
કુટુંબમાં રાખવા ચમેલી જણાય છે. કૃપાચંદ્રે પણ શાસ્ત્રીમાં થયું
નિપુણ હતા. આ વાત તે સર્વેના લખેલા કાગળો પરથી સ્પષ્ટ
જણાય છે.

સાગભાઈનું રાસિનામ “નિરભાચંદ્ર” હતું.^૧ મધુદાના તીર્થોદારના
ચોપડામાં સાગભાઈએ લેખ કરી આપ્યો છે તેમાં અટકને માટે
લખ્યું છે કે “અવટ” કે મહેચા, પંડિત લામણદીવા, મદદર
દિવટિયા “૨ મહેચા અથવા મુલેચા નાગર લોકોનું એક જાણીતું
જોત્ર છે, પણ કારાભાઈનું જોત્ર કાશ્મીર હતું. આ ફેર પડતાનું
કારણ કંઈ સમજાતું નથી. ‘દિવટિયા’ કે ‘દિવેટિયા’ અટક પડવાના
કાગળ નિંદે મત તો થયું છે. શાસ્ત્રી ભાષામાં ‘દવાત’ શાહીના
ખટિયાને કહે છે. તે ઉપરથી એક મત દર્શાવનાર એનો અર્થ લેખન-
સામગ્રી લે છે,^૩ અને કહે છે કે અમદાવાદમાં મુસલમાન રાજ્ય
દરમ્યાન લખવાનું કામ તેઓ કરતા હતા તે ઉપરથી તેઓ ‘દવાતિયા’
અને પછી ‘દિવેટિયા’ કહેવાયા. આ અભિપ્રાયના વિરોધમાં કે સમર્થન-
માં એક વિદેશ દલીલ એ છે કે ‘સર દવાતાર’ અને ‘દવાતાર’
ખસજી અને તમસક વંશીના સમયમાં હોવા હતા.^૪ શાહી શદિવા કે
શાહી મુન્દીને માટે આ નામ હતું મોમતોના સમયમાં જો હોવાનાં
નામો જાહેરાત દર્શાવે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ દેતાનાં જગદે
ઉપર જણાવેલા નામો દર્શાવે શાસ્ત્રી ભાષા સીખવાની શરૂઆત
પણ ગુજરાતમાં થઈ ન હતી વળી કારાભાઈ મુન્દી પાત્ર હતા.

૧ મોજાનાથ સાગભાઈનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૧૧ પ્રિંટિંગ

૨ મોજાનાથ મુલેચાઈનું જીવનચરિત્ર .. ૧૧ ..

૩ મુન્દી ૧૭૧ કવિદાસ-ચૌ વિનોદિની નોંધકંઠ ૫ ૨૪.

૪ મદદી) ૫ ૧૭૬

નામરોમાં મુન્શીની અટક છે તો એ અટક કેમ ન પડી ? આ ઉપરથી એમ બહુાય છે કે આ અટક પડવાનું કારણ કોઈ અન્ય દરે સારાભાઈ પોતે પોતાના પુત્ર ભોગાનાથ ઉપર લખેલાં ખતોમાં પોતાને માટે 'સાગભાઈ' મહેતા' લખે છે.'

મુખસિદ્ધ ગુજરાતી ભક્તકવિ નાગર નરસિંહ મહેતા પોતાને "હરિનો દિવેદિયો" કહે છે, એ જાણીતી વાત છે. એનું કારણ પોતે જાણે કે કૃષ્ણની લીલામાં દાયમાં દિવેદ-મગ્ગાલ લઈ જીમે. એમ પોતાની જાતને ચીનરે છે, એ છે. સંભવિત છે કે આવા કે.ઇ કારણને લઈને પણ આ નામ પડ્યું હોય.^૧

સારાભાઈએ ફારસી ઝગાનના અભ્યાસની શરૂઆત પોતાના પિતા આપાભાઈ પામે કરી હતી. જામ્બુન્દજી(શિક્ષક)ને ત્યાં પણ જઈને શીખતા. કેટલોક અભ્યાસ મોલવી જવાહરજીન^૨ પાસે કર્યો હતો તથા અબ્દુરરઝાકને ત્યાં લખવા જતા. તેનો વિદ્યાનો શોખ પ્રશંસનીય હતો. ગરીબ સ્થિતિ દેવાથી જામ્બુન્દજીને પગાર આપવાની શક્તિ ન હોવાથી પગારને બદલે દૂધામાંથી ફરોજ સો સો ડોલ પાણી કાઢીને લખ્યા હતા. આ કારણથી તે દંભેશા ઉપદેશ કરતા : "મને તેવી દુઃખી અવસ્થા હોય તો પણ વિદ્યા સપાદન કરવાનો અનાદર કરવો નહિ."

સારાભાઈ દંભેશા તેના પિતા આપાભાઈ સાથે ર્ધ્યા કરતા હતા. જ્યાં જ્યાં પિતા સરકારી કામે જતા ત્યાં ત્યાં સારાભાઈ પણ જતા. આપાભાઈ કનૈલ વોકર સાથે હતા તે અમથે સારાભાઈની હોશિયારી તથા અક્કલ જોઈ કનૈલ વોકરે કનૈલ મરેને વડોદરાથી ઉત્તર દિંદુરવાનમાં ખાસ કામને સારુ મોકલ્યો ત્યારે સારાભાઈને

૧ જાણવામાં આવ્યું છે કે સારાભાઈના કુટુંબ અને નરસિંહ મહેતાનું ગાત્ર પણ એક જ "કારણ" છે.

૨ ગુજરાતી પુસ્તકોમાં જલિલુદ્દીન છે તે જલ છે.

પણ તેની સાથે મોકલવા દતા તેણે રસિડેન્સીમાં કનૈલ વોકર, કેપ્ટન ઓનવૂડ તથા મેજર કનૈલ અને જેમ્સ વિલિંગ્ટન નામના અમલદારો પાસે એનિબાલથી નોકરી બગાડી. તે પછી મેજર મરડો પાસે પણ રવાા દતા એમના કલેક્ટરની આદિસમા પણ કામ હતું હતું તે પછી કનૈલ વોકરે ચેતાની પાસે ગમ્યા દતા. કાઠિયાવાડનો બદોખરત સાગભાઈના હાથે ચલેા હતો.

તેનો પમાર રૂ. ૪૦ થી ચરૂ થઇ રૂ. ૫૦૦ પર્યાંત પહોંચેા હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં એલિફન્ટન ગવર્નંગ વડોદરા અગ્ધે ત્યારે સારાભાઈને માદિતી હતી કે ગવર્નંગ ફારસી મારી રીને બાજુતો હતો, તેથી તેણે તેની તારીફમાં એક ફારસી પ્રસસાકામ્ય (કસીદો) તૈયાર કરી પેશ હતું. ગવર્નંગ રાજી થઇ ગયો. તેમની કામેસિમત લામકાત તથા વિદ્વતા જોઇ તેના પમારમાં વધારો કર્યો. આ પછી ઈ. સ. ૧૮૨૭માં દક્ષતગણનીર જગ્યા રૂપિયા પાંચમેાની તેમને મળી. સારાભાઈએ અંગ્રેજી સન્કારની નોકરી બહુ વફાદારી દિમત અને હતાથી બગાડી. અંગ્રેજ સરકારમાં માન ધરાવનાર કનૈલ વિલોમી જેવા મદાન અમલદારનેા રનેદ એમણે એમની કામેસિમતને લખતે સંપાદન કર્યો હતો. ગામકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકારની વચ્ચે જેવી વારે તકરાર હતી કે સારાભાઈ માજકવાડથી લતચવા હોત તો લાખો રૂપિયા તેમને મળત, પરંતુ તેણે એનિબાલથી રાજબક્તિની નીતિ સાચવી રાખી સયાજીરાવ ખીજાએ લાખ રૂપિયાની નિમજૂક તથા ધનાય જગીર આપવાની ધણી લાલચ બતાવી, પ-ંતુ તેના જવગમાં તેમણે હતું કે “પતિવત્તા ઓને પતિ એક જ હોવ. કું અંગ્રેજ સરકારનો નોકર છું, તે જ મારો ધણી છે. તેની જેતખાલીથી નોકરી કરવાનો ધર્મ છે. તે જ જળગાસ અને મેદારાજ, તમે પણ તેમની સલાહ પ્રમાણે

૧ વડોદરાનો રસિડેન્ડ ઈ. સ. ૧૮૨૦-૨૭

૨ રેશીએ માટે તે સમયે પ્રિવિય ગાળવામાં જવામાં જમી દોરો

ચાલશે તો તમારું કલ્યાણ છે.” પેન્થન લેતી વખતે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એમને (અમદાવાદમાં) ડાહીયામ માટેના ફરજીયાત વારી એક સોનાનો ચાંદ તે ઉપર અંગ્રેજી તથા ફારસી લેખ સાથે બહિસ કરવામાં આવ્યો. ૨ વળી તેમની નોકરીની કદર તરોકે તેમના પુત્ર ભોળાનાથને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક મામ પણ તે જ વખતે વંશપરંપરા ધનામમાં આપવામાં આવ્યું. આ ઉત્સવ નિમિત્તે તેમણે એક નાત પણ જમાડી તથા શાહીબાગમાં અંગ્રેજ લોકોને એક ખાણ પણ આપ્યું. તે ઉપરાંત રાધનપુરના નવાજ ભેરાવરખાનજી (ઇ. સ. ૧૮૨૫-૭૪) એ મનોરા ગ્રામ પણ તેમને ધનામમાં આપ્યું હતું.

સારાભાઈને કવિતા તથા ગાયનનો શોખ સારો હતો. ફારસી કવિતા પણ તે ઉત્તમ પ્રકારની રચતા. એક સમયે એ ભાવામાં શીલ કવિવશકિતથી કોઈ એક સમામાં મનરંજક થતા હતા, એમ તેના પુત્ર ભોળાનાથનું કહેવું હતું. ૨

વડોદરા રેસિડેન્સીમાં નોકરી લીધા પછી સારાભાઈએ મોટી જમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. તે એટલે સુધી શીખ્યા કે તે જમાનામાં યુરોપિયનો સાથે વાત કરી શકતા હતા. ઉત્તમ પ્રકારનું

૧ રેસિડેન્સી-બોર્ડને રેસિડેન્સીમાં જમાવવામાં આવ્યું ૧૧ કે મદરાસ લેખે કહે છે કે “મને ખબર છે કે ઇ. સ. ૧૮૨૭માં ન્યારે મિ. વિલેબી કામચલાઉ રેસિડેન્ટ તરીકે વડોદરામાં હતો અને સારાભાઈ તેના મુન્શી હતા ત્યારે મુન્શીના (માનવું અને કામચલાઉ રેસિડેન્ટના) શાખ માટે મારી તથા માતા વડીલો વિરુદ્ધ વિવિધ આરોપો મુજબ મોકલવામાં ક’ઈ પણ બાકી રાખવામાં આવ્યું ન હતું.” મદરાસના કહેવા મુજબ સારાભાઈને લોર્ડ ક્લેરે ઇ. સ. ૧૮૩૨માં છઠ્ઠા કર્યા હતા. (ભા ૭, પ. ૨૩૬)

આ વાતમાં સત્યનો અભાવ લાગે છે. કદાચ પેન્થન તે જ સમયે મળી ગયું હશે તેથી એમ લખવાનું જણાવ્યું મળ્યું હોય એ જવરા લેખ છે. મદરાસ તે સમયે હવામાં ફાયરો હતા.

૨ ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર ૪. ૧૪૫

નહિ પરત્વ સાફ અને જૂલ વગરનું સમગ્ર સકાય એવું તે જોવાતા, તથા તેમની અગ્રેષ્ઠ મિટ્ટોઓ કાઢીની મદદ વિના વાંચી શકના. લખવાનો મહાવરો ન હતો તેથી રેસિડેન્ટની મિટ્ટોઓને જવાબ ફારસી તથા ઉર્દૂમાં લખતા રેસિડેન્ટ જેમ્સ વિલિયમ્સને ફારસી અપાતું અને તેના મદદનીશ અમલદારને ઉર્દૂ આવડતું સાગલાઈ ને બન્ને વચ્ચે કુલ પિયાતું કામ કરતા.

એમણે પોતાના પુત્ર બોળાનાથ ઉપર ફારસીમાં ખતો લખાવતાં તે બધાં બે જાનાથે એકઠા કરી સમઠના પુસ્તકનું નામ મા'દતુલ મન્શા (પત્રબ્યવહારની ખાણ) રાખ્યું હતું આપ રાવ બોળાનાથ ફારસી રસખતો પુસ્તકલખની જે દાલ ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદના પુસ્તકાલયમાં છે તેમાં એ પુસ્તકની એક પ્રત છે. તેની નકલ કરનાર કાકર માણેકલાલ ગ્રંથકલાવ નામનો અમદાવાદનો વતની બાતે ધલકશ્ત્રી હશે. એ નકલ ઉપર હિ સ. ૧૨૭૫ (૫ સ. ૧૮૫૬), વિક્રમ સવત ૧૯૧૫ છે. પુસ્તકનું કદ મધ્યમ છે લખાણ નરતાલીક સાથે ■ અમદાવાદી કામળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અતર્ક નકલ કરનારે નીચેની શીર લખી છે ;

દરેક ખાતદ કુબા તમા યગમ,

કોઈ મન બદલે ગુનહમાગમ

(જે કોઈ વાંચે તેની પાસેથી કુ કુવાની આશારાખું છું, કારણ કે કુ તકમીરદાર છું)

બોળાનાથે એ સમઠના બે લાખ પાંદરા ■ ભાગને માટે તેમણે 'દક્ષ' શબ્દ વપર્યો છે દરેક દક્ષતરના ચાર ચાં વિભાગ કરી દરેક વિભાગને મકતૂબ^૧ નામ આપ્યું છે પહેલા દક્ષતરના પહેલા મકતૂબમાં ૪૦, બીજામાં ૪૮, ત્રીજામાં ૨૧ અને ચોથામાં ૪૬ ખત છે આમ બધા મળી પહેલા દક્ષતરમાં ૧૫૮ ખતો ■ એમાંના

મોટા ભાગનાં ખતોમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૦૦ છે. બીજા દશતરના પહેલા મહત્ત્વમાં ૪૪, બીજામાં ૧૧, ત્રીજામાં ૨૨ અને ચોથામાં ૬ એમ ખર્ચા મળ્યા ૮૩ ખતો છે. બીજા દશતરમાં મોટા ભાગનાં ખતોમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૦૩ છે.

આ ખતો ઉપરથી જાણવાનું મળે છે કે સાગસાર્થ ધાર્મિક અને લલિતસાવરજિવાળા હતા. મૂળ ધર્મ શિવમઘ્નનો હતો. કૃપા-દષ્ટિ અને મહેરબાની માટે વરંવાર શિવસાજ અને હિંદુરની પાસે આશા રાખે છે. વળી એમ પણ જણાય છે કે તેમણે બેત્રણ મદારુદ કેમો હતા. ધણી ઉદાર સ્વભાવના હતા. ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાને લોધે ખર્ચ કરવામાં એ દૃઢ નાખતા નહિ. અંબાજી માતાજીમાં નોખતખાનું બેસાડતા. હરેક પત્રમાં બહેનજીમાં (એમની પુત્રી) અને દોહરીની કુશળતાના સમાચાર બોળાનાયને આપે છે. વિક્રમ સંવત ૧૯૦૩ની સાલમાં કાશી યાત્રાએ જવા હતા. એમાં બાપા ફાગસી પણ લખવાની રીતિનીતિ ગુજરાતીના જેવી જ છે એમાંથી તેમના સમયના નામર કામના ધાર્મિક અને સામાજિક ગિતિવિદાને વિશે પણ ઠીક જાણવાનું મળે છે.

એક પિતા પોતાના પુત્ર ઉપર પત્રમાં પોતાનો પ્રેમ કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરી શકે તે એ પત્રો ઉપરથી જણાય આવે છે. એક પત્રમાં તે લખે છે કે એક માણસને તમારી પાસે મોઢાંથો છે અને એ મોઢાં માઠ દરવા માટે દણા છે, જે આ છે—

“ તોસને મગમ મુઢામ રામ બાદો આપ્યામે ધણગત બઢામ ”

[(તાની) મુરાદનો વઢેરો દમેથા અધીન અને આનંદનો સમય (તની) ધંજા પ્રમાણે ગ્હેજો]

ખતોમાં આશીર્વાદ, દવાક, મદદરત, સજુ, હાજ, દયાન, બોજન, વગેરે ગુજરાતી શબ્દો છૂટથી વાપર્યા છે. અંગ્રેજી શબ્દો જેવા કે સેશન, કલેક્ટર, મેજિસ્ટ્રેટ, કોર્ટ, જજ, મગ-મેન્ટ, મેગેટ, મેગિસ્ટ્રેટ,

ગિયેલ્ટ વગેરેનો પણ કુપયોગ થયો છે, અને હરસી માખાને મળતા હોવા તેમના કુચ્ચામાં ફેરફાર થયો છે.

દેવસાહે પત્રોમાં શિખામણ અને ગુનજીવિ માટે ચેતાની રાખનીયોગ્યતા જનજીવ જેવી જામતો દાખ છે. નેમાથી નીચેના વાર્તાલાપ સિદ્ધાંત અને તેના વડા પ્રધાન એગ્રિટોટલ ફિલસફ વચ્ચેનો જે—

સવાલ—ઈશ્વર પામેથી યાત્રી મારણી કરવી જોઈએ !

જવાબ—જાને દુનિયામાં ખેરિયન.

સવાલ—જીવન કેવી રીતે જીવવું જોઈએ !

જવાબ—હૃદયને કષ્ટતા પ્રમાણે કરીને અને તેને ખુશ રાખીને.

સવાલ—જીવન કયા કાલમાં ગુજવું જોઈએ !

જવાબ—ગુનસંપાદનમાં.

સવાલ—મનુષ્યોમાં વિશેષ કશું કાળ ?

જવાબ—આ દુનિયા કરતાં ખીજી દુનિયાને પસંદગી આપે તે.

સવાલ—ખડાકુર કે.ણ ?

જવાબ—દુનિયાના વિરોધથી દટાળે નહિ તે.

સવાલ—કઈ મીઠાઈ ચાખનારને ખારી નાખે છે ?

જવાબ—હવસ

સવાલ—કયો અમિ ચેલાવનાને ખાણી મૂકે છે ?

જવાબ—ઈર્ષ્યા

સવાલ—કયો પાયો ખરામ થતો નથી ?

જવાબ—માલ

સવાલ—ફિલનો અંધકાર શું છે ?

જવાબ—સ સાગની માલા

સવાલ—દુનિયામાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ !

જવાબ—મુસાફરની જેમ.

સવાલ—નિર્જિલ પર કેવી રીતે પહોંચવું ?

જવાબ—આનંદથી.

‘અહવામે માયકવાર’ નામનું ફારસીમાં એક ઇતિહાસનું પુસ્તક તેમણે રચ્યું હતું. તેની શરૂઆત તેમણે મરાઠાઓની ગુજરાતમાંની હકૂમતથી કરી ચોથ સરદેશમુખી વજેરે ઉધરાબા ને તથા તેમના લશ્કરે અમદાવાદ, દખ્ખણ અને માળવામાં ધમાલ મચાવી તેનો તેમાં ખ્યાલ આપ્યો છે. કાઈ મુસલમાન ઇતિહાસકારે લખી હોય એવી ભાષા છે. ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદમાં આપેલી આપારાવ બોળાનાથ પુસ્તકાલયના ફારસી હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાં એની એક નકલ છે. એનું કદ મોટું છે. લખાણ સ્વામાન્ય નસ્તાલીક છે; અંતમાં તૂટક છે.

તેમની મુખતસર તારીખે ગુજરાત (ગુજરાતનો દુકા ઇતિહાસ) નામની કિતાબમાં તેમણે ગુજરાતના રાજ્યો, સુલતાનો અને નાજિમોનો દુકામાં ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેમણે ડેક પેશા સુધી એ પહોંચાડ્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદમાં આપેલી આપારાવ બોળાનાથ પુસ્તકાલયના ફારસી હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાં એની પણ એક નકલ છે. એનું કદ મોટું છે; લખાણ નસ્તાલીક છે.

ફારસી ઉપરાંત સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચવાનો તથા શાઓળો પાસે વંચાવવાનો મદાવરો રાખ્યાથી સંસ્કૃતમાં તેમનો પ્રવેશ હીક હતો. મજબાપા ધણી મારી આવડતી હતી. તેમણે છેક ઉત્તરાવચામાં મજબાપામાં ઈશ્વરની ભક્તિ તથા વેશગ્ન પરત્વે પદ કર્યા છે. આશરે એક હજાર પદ કરવાનો સંકલ્પ એમણે કર્યો હતો તે મણેખરો પૂરો થયો હતો.

છાટાસાઈ—એમનું બીજું નામ છાટમલાલ હતું. એ સારાભાઈના નાનાભાઈ હતા. એ પણ ફારસીના વિદ્વાન હતા. બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં કલિયાનાડમાં એ પ્રથમ હકુતરદાર નિમાયા હતા. તેમણે અહીં મોદમ્મદખાનની મિરાતે અદમદી, મોસ્લી મોદમ્મદ સિફંદરની મિરાતે સિફંદરી અને સજનરાય બટાલવીનો ખુમાસગુત્વવારીખ નામના ફારસી ભાષામાં લખાઈએ ઇતિહાસોના લશ્કરૂમાં ગુજરાતીમાં થયો

હતા. દોઢ ફૂટ લાંબી અને પોરો ફૂટ પહોળા તેવીસ કિતાબોમાં એ છે. તેમાં મિરાને અદમદીની ઓમણીસ, મિરાને સિકંદરીની બે, અને ખુલાસતુત તવારીખની ચાર છે. ગુજગન વિદ્યાસજ્જ—અમદાવાદની લાઈબ્રેરીમાં એ હસ્તપ્રતો સલામત છે.

બોળાનાથ.—સારાભાઈની પ્રથમ સ્ત્રી તેમની યુવાવસ્થામાં ગુજરી જવાથી અને તેને પેટ કંઈ સતાન નહિ હોવાથી તેમણે દ્વિતીય લગ્ન કર્યું તેનાથી તેમને બે સતાન થયાં : પુત્ર બોળાનાથ અને પુત્રી બહેનજીયા. બોળાનાથનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં વડોદરામાં થયો હતો. નાનપણથી જ પ્રાતઃકાળમાં જીડી પિતાનો આપેલો ફારસી પાઠ નિયમ પ્રમાણે કરતા. તે પછી તેમણે ફારસીનો અભ્યાસ મુન્શી જલાલુદ્દીન પાસે કર્યો હતો. સર્વ ભાષા કરતાં ફારસીમાં બધી પ્રવીણતા હતી, ને સાથે અરબીનું પણ થોડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. એમનો ફારસીનો અભ્યાસ એવો હતો કે બધા મુન્શીઓ પણ ફારસીના અટપટા સવાસમાં એમનો અભિપ્રાય લેતા બોળાનાથ ફારસીમાં ઠવિતા પણ રચતા.

થોડો વખત ન્યાયની કોર્ટમાં ગયા. અમદાવાદ અને ઉમરેઠમાં મુનસિફ તરીકે રહ્યા સુરત ભરૂચ અને યાજ્ઞા વગેરે બહો ઠેકાણે ન્યાયખાતામાં તે સમયે દેશીઓને અપવાદ મોટા અધિકાર બોળાનાથે બોમબાઈ હતા લાંબો સમય ખેડાના ન્યાયાસન પર કામ કર્યું હતું.

એ ગુજરાતના ધર્મસુધારક પવિત્ર મૂર્તિ હતા. એમના સમાજ-સુધારણા માટેના યત્નોના પગિણાએ ઓરિંગવણીનો સરખાત થઈ હતી. આ જ કારણથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં શીમતી સારદાનહેનના ડૉ. સુમંત મહેતા સાથે લગ્નપ્રસંગે ગવાના જોડકણામાં ઓવગે હતું કે—

“સારદા તુ બણી તે મ્હોટાભાઈનું પુણ્ય.”

બોળાનાથને તેમના પુત્રી પુત્રી “મ્હોટાભાઈ” કહેતા.

આરંભમાંની મૂર્તિપૂજા અને શ્રોત્રાંજાણી દરલક્ષિત ઉચેતે અતિમ ધર્મરાધનામાં વિગમી હતી. નીકરતાથી એમણે ધર્મજગાડાને ઉચેડેડ કરી સદ્ધર્મની મળ કરકાવવાનો મત આપ્યો હતો. એમનું અવસાન ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં થયું હતું.

તેઓ મુદ્દ સાંજીય સંગીતના મોખીન હતા. સારી મંડળી સ્થાપના તત્પર રહેતા. સંસારસુધારણા સાથે ધર્મસુધારણા કરવાના હેતુથી જંગાણાના સુમશિદ્ધ દેવેન્દ્રનાથ ટાંગોરના આદિ ધર્મસમાજનું ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરવામાં મથગૂંવ હતા.

ગુજરાતીમાં એમણે ગદ્ય અને પદ્યમાં ધણું જ લખ્યું છે.

તે એક રાજનીતી-કાવરી રાખતા હતા. તેનાં પોતાનાં રાજના કાર્યોની નોંધ ગખતા. ધણું વરસ સુધી તેમણે તે કારસીમાં લખી હતી.

લોકમાં વિદ્ય વૃદ્ધિ માવ એવી ઇચ્છાથી એમણે પોતાના દ્વિતીય પુત્રના અવસાન પછી તેના સ્મરણાર્થે અમદાવાદમાં રામપુર લતામાં એક લાઠીધરી સ્થાપી હતી જે 'આપરાવ બોળાનાથ લાઠીધરી'ના નામથી અદ્યાપિ મોજૂદ છે. તેમાંનું બોળાનાથનું પોતાનું કારસી પુસ્તકાલય જેવા લાગે છે. અસલ સમયમાંથી ખરી સારી સારી ચોપડીઓ ગૂંમ થયેલી છે, બાકી ગ્રંથોમાં હોડાએ પોતાનો વસવાટ બતાવી પાગડી મિલકતને પાપમાલ કરી છે; વળી કારસી અસરો હિપર ફાવે તેમ ટપકાં મૂકી લવિખના વિદ્વાનસંશોધકો માટે કામ કરું કરી મુશ્કું છે. છોડાઓએ પોતાનું કામ પૂરું કર્યું તાર પછી ગુજરાત વિદ્યાલયના અમદાવાદને એ સંગ્રહ સોંપવામાં આવ્યો. હાલ તેમાં કુલ ૨૨૭ દસ્તલિખિત કારસી પુસ્તકો સૂચીવાદ, શાસ્ત્રસંગ્રહ, ધંધા (પરબ્યવહાર), દિસાખ, સંગીત, ઇતિહાસ, નીતિ, ધર્મ, અગ્નિજાપ્યાન, બાકરજી, રાજનીતી, રાબદ્દાશ, વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર છે. એ સંગ્રહનું એક અલગ પુસ્તક દીવાન ખાતાનું છે, જેમાં રાજવનાં જમાખર્ચની સવિસ્તર નોંધ કારસીમાં છે. પુસ્તકની લંબાઈ પોણા બે ફૂટ અને પહોળાઈ એક ફૂટ છે. એ

નરસિંહ દિ. સ. ૧૧૬૧ (ઇ. સ. ૧૭૪૮) ની લખાવેલી છે. એમ અટકળ કરી શકાય કે જર્વામહાજાન બાળીના સમયમાં આગમાં બધાં પુરવઠાનો નાશ થયો હતો ને પછી એ તૈયાર કરવામાં આગમું કરે.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ— ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કુટુંબમાંથી નાખ્યું ન થાય એવી ભોળાનાથનો ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તેથી તે જ્ઞાન પ્રવાહિત ગણવા પુત્ર નરસિંહરાવને સૂઝમાં સંસ્કૃત અને ધેર ખાતગી સમય ફારસી શીખવવાને ગોદરખલી નામના મુન્શી નીમ્યા હતા. નરસિંહરાવ 'રમરણ મુકુર' માં લખે છે કે “મુન્શી ગોદરખલી કુટુંબના જૂના મિત્ર અર્ધો અગ્રિન જેવા હતા એટલે એમને વચ્ચે અમે રાખતા નહીં તેથી કંઈકે, કંઈકે ફારસીની ત્રિપિમાં અવાચવાના દુષણને પોષક અરો સિદ્ધ છે તેથી, કંઈકે મુન્શીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસહી આપુંદણ (મહેતાણ)ની રીત નીરસ હતી તેથી, ‘કરીમા’ (ચોડેક સુધી જ) અને દિકાવાતે લતીફ (ચોડીક વાર્તાઓ સુધી) એટલેથી અટકીને મારો અભ્યાસ બંધ પડ્યો. મારા પિતાનો આગ્રહ કબી ન થયો. મારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજે એ બાપાનો સાધાનજી અભ્યાસ કર્યો. મારો ભાણેજ (મુલાખચંદર જેને સોદા છત્રકાદા કહેતા) ‘કરીમા’ શીખતો હતો તે વખતે મારા પિતાએ પૂછ્યું, ‘મકૂન તકિયા ખર ઉમરે નાપાયદાર’ (અરિયર બિંદગી ઉપર આધાર ના રાખીશ) પંક્તિનો અર્થ મોઢી તરત હિતર મળ્યો, “ઉંબરા ઉપર અશીકું કરીને સપ્ત જવું નહિ.” આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ફારસીનો અભ્યાસ, છાંમે ધીમે એ કુટુંબમાંથી અદરમ રતો ગયો.

રા. જી. રામમોદનરાવ અચવંતરાવ દેસાઈર (દારોલ) ને એક મહાન અભ્યાસી છે તે અને એક પત્રમાં જણાવે છે કે “મહાગ દારા

(એટલે માનનીય જસ્ટિસ સર હર્સિદલાલ દિવેડિયાના બાપના દાદા) બાળભાઈ કહેતા કે આપણી સન્મ્યા તેઓ ફારસીમાંથી વાંચીને શીખ્યા હતા. મદારા કાવ્યોના એક ન્દાનકકા સંગ્રહ 'તર'માવલી'માં એ નોંધું છું કે "મદારા માતૃભી ફારસી સાહિત્યનાં અભારી હતાં, અને ઉર્દૂમાં પણ કવિતા લખતાં."

એ કુટુંબમાં સારાભાઈના પરદાદા નયમલ મહેતાના પદાદા નગસિંહદાસથી ફારસીનો અભ્યાસ શરૂ થયું, આવી રીતે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયેા હોય એમ લાગે છે.

*

*

*

ગુલાબરાય:—એના બાપનું નામ બાણુરાય હતું. બાણુરાયનો બાપ કિરપારામ હતો. એ વકનગરા નામર દત્તા. સુરતમાં તેઓ રહેતા હતા. ગુલાબરાયની ફારસી બાપામાં પ્રવીણતા અપાર હતી. તે મુન્શી હતો તેમજ સામર પણ હતો એની કવિતાનો સંગ્રહ ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદનો (આપારાવ બેંગાનાથ પુસ્તકાલય તરફથી સોંપાયેલી) ફારસી હસ્તપ્રતોમાં છે. ગુલાબરાયનો બાપ તથા કાવ્યલેખન પર કટબો ચાહ કાળુ હતો તે એમાંથી જલ્દાર્થ આવે છે. તે ઉપર હિ. સ. ૧૨૩૬ (ઈ. સ. ૧૮૨૧) છે. એ સંગ્રહના બે ભાગ છે : એકનું નામ 'રે'નામા અને બીજાનું નામ 'વાવ'નામા છે. એ બન્નેની રચના ધણી સુંદર છે. 'રે'નામામાં સરખાતથી મંદી અંત-પર્વત 'રે' ફરેક શે'રનો અંત્યાક્ષર છે. સરખાતની ત્રણ શે'રા 'અસિક' (ફારસી પ્રથમ વર્ણ)થી શરૂ થાય છે. તે પછીની ત્રણ શે'ર 'બે' (ફારસી બીજા વર્ણ)ની એમ ફારસી વર્ણમાળાના છેલ્લા વર્ણ 'બે' સુધી ચાલુ રહે છે; એક પછી બીજો એક વર્ણ લે છે.

એનું 'વાવ'નામું પણ એ જ પદ્ધતિનું છે.

તેના કાવ્યરચનાના કાળૂતા દૃષ્ટાંત માટે નીચે 'રે'નામામાંથી

૧ ફારસી લિપિનો વર્ણ. ૨ ફારસી લિપિનો વર્ણ.

કેટલીક શે'રા ટાંકનામાં આવી છે.

નીચેની શે'રા 'જમ' વર્ણથી શરૂ થાય છે:—

“જુઝ નામે નીકુ દીગર હમા ચીઝ નાજુઝ સવદહમી” મકાન દાર?”

“જમશેદા ફરીફુનો સિઠંદર દર નેકાઓ ખેર વૂંદ હોશિવાર?”

“ભના! તૂ જફા મકુન બ મિસ્કીન, કુન મેહરો વફા મસવ સિતમમાર.”

(સુંદર નામના સિવાય તમામ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે, એ વૃંદ ખાતરીથી માન.

જમશેદ,^૧ ફરીફુન^૨ અને સિઠંદર નેકી અને સખાવતના કામોમાં

૧ પ્રાચીન ઇરાનના પેશદાદી વંશનો ચોથો પાદશાહ. તેના વિશે ધણી વાતો છે.

તેની પાસે એક ઘણો ‘જમે જમ’ (જમશેદનો ખાલો) નામનો હતો. તેના ઉપર સાત હોથી હતી. હરેક હોથી ફનિયાના તે વખતે બહારના સાત સાગોમાંનો એક બાળ દર્શાવતી. તેમાં ભેનારને ફનિયામાં ખનવી હરેક બાળત ભવામાં આવતી, તેથી તેને ‘જમે ગીલીનુમા’ (ફનિયાનું પ્રતિબિંબ બતાવતો ખાલો) પણ કહેતા.

તેના સમયમાં જ શરાબની રીથ અનાયાસે ચલ હતી એક દિવસ તે સિઠાસ ખેલવા ગયા તે પહેલા એક બરણીમાં ચોડી દ્રાક્ષ મૂકતો ગયા. તે પાછો આવ્યો ત્યારે તે ઉપર ફૂલ ચડી ગઈ હતી, તેથી બરણી ઉપર તેણે ‘ઝેર’ એમ લખ્યું. તેના ઘરમાં એક સ્ત્રી માયાના દર્દની બીમારીથી ઠંડાળી ગઈ હતી તેથી આપવાત ખવા તેમાંથી પીધી, પરંતુ કેટલું જલ્દયો અને તેથી બંધમાં પડી. બીજા ત્યારે તેને તે સારી થયેલી લાગી. તેમાંથી તેણે તે પાણી એકલી તો દેવા માટે કે તમામ પૂરી થઈ ગઈ. બાદશાહ આગળ આવ્યો ગઈ. ફરીથી તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું અને જમશેદ તેમજ તેના દરબારીઓએ તે પીધી. તે ઉપરથી તેમને ખાતરી થઈ અને તેવું નામ ‘ઝહરે ખુશ’ (માફક ઝેર) આપવામાં આવ્યું.

સૂર્યવરની રાજ્યાત એણે જ કરી હતી. એ વર્ષે જ દિવસે યર થાય છે તેવું નામ ‘નવસેત’ રાખ્યું હતું, જે દિવસે રાત અને દિન સરખાં દેાય છે. એ એકબીજામાં માર્ગે પડે છે. ઇરાનીઓ હજુ તે પાળે છે,

૨ પ્રાચીન ઇરાનના પેશદાદી વંશનો એ છઠ્ઠો પાદશાહ હતો. એ ધણે જ ઠાણો અને લણે હતો. તેના સમયમાં રાજ્ય ઘણું જ આબાદ હતું.

હોશિયાર પાદશાહો હતા.

પ્રિય ! તું રંક ઉપર સ્થિતમ કર નહિ. મોહખત કર અને વફાદાર રહે પરંતુ સ્થિતમગાર થઇશ નહિ)

નીચેની શે'રા 'હે' વર્ણવી શરૂ થાય છે:—

“હાતિમ^૧ ઝે સખાવત અસ્ત મથહર, અઝ મંજો ગોઠર મસવ તૂ મમરર;”
 “હેરાન તૂ શવી છે સોહજતે બદ, છુગુરીઝ બસાને તીર અઝ દૂર;”
 “હેરત દમા રા ખરાબ સાઝદ, તૂ ખાબ મકુનો બાશ બેદાર.”

(હાતિમ^૧ સખાવતને લીધે મથહર છે. ધન દોલતથી તું મમરર ન થા. ખરાબ સોબતથી તું હેરાન થશે. દુગથી તીરના જોટલી ઝડપથી તું ભાગ.

બ્યાકુળતા સૌની ખરાબી કરે છે. તું નિદ્રાવશ ગ્રહીત નહિ; જાગ્રત રહેજે.)

મુ'દરલાલ:—તેનું અસલ વતન અમદાવાદ હતું. રાણા અરસી-સિંમજીના જમાનામાં ઉદેપુરમાં તે નોકરી કરતો હતો. ફારસી જ્ઞાન-તરફ એનું આસ વલણ હતું. તેણે ફારસી શબ્દકોશનો મંથ રચ્યો છે. તેમાં તેણે અરબી અને ફારસી શબ્દોના અર્થ દિંદુસ્તાનીમાં આપ્યા છે. ફારસી સાથે કેટલાક વૃક્ષી શબ્દો પણ તેણે લીધા છે. દિ. સ. ૧૨૩૫ (ઇ. સ. ૧૮૧૬)માં એણે એ ખતમ કર્યો હતો.

રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલનું કુટુંબ

આ કુટુંબ સાડાઢગ નાગરનું હતું. એમાં ફારસી ભાષાનો અબ્દાસ વંશપરંપરાથી ચાલતો આવ્યો હતો. રણછોડલાલના પિતા શ્રી ૧૮૨૫ પશુ ફારસી સાહેબ જાણતા હતા. છોટાલાલનો જન્મ ૧૮૪૫ સંવત ૧૮૩૭ (ઇ. સ. ૧૭૮૧) માં પાટણમાં થયો હતો.

૧ એક અરબ સરદારનું નામ હતું. એ તાજ મુસ્લિમ હતા તે સૈની હદાસ્તા અને સખાવત માટે વિશ્વવિખ્યાત છે, અઝ એ યઈ ગયો હતો.

તેમના પિતા ઉદયશંકર^૧ અમદાવાદના નવાબની નોકરીમાં હતા. પાટણના દીવાન વિઠોજીના સમયમાં ઊંટાલાલ ફારસી શાનને લઈને આરબ સિપાઈ વગેરેનાં નામનિશાન ચહેરા પત્રિકા વગેરે સારી રીતે બનાવી શકતા હતા. એમાં એમને ધણી સારી કમાણી હતી. આ નોકરીને લઈને તેમને લોકો બહોળી કહેતા, જે અટક તેમના કુટુંબમાં જીતરી આવી. ફારસી શ્વાના કામમાં પણ પોતે અતિ કુશળ હતા. વૈદ્યકનો અભ્યાસ ઘેર કર્યો હતો. ફારસી શીખેલા માણસોમાં ધણે ભાગે ધણા જ નમનતા ચાલુ રવલાવ, વિનય અને લાયકાત હોય છે તે મુજબ બહોળી સાહેબ પોતાના વૈદ્યકનો ઉપદેશ ધીમે રહીને પોતાના માણસોને અને નાતીલાઓને કરતા હતા, નારી ઊંઠારને પણ માન આપીને બોલાવતા.

ઊંટાલાલના દાદાના દાદા મગજી મહેતા હતા, જેના દાદ કદાનજી મહેતાએ અમદાવાદ નજીક આવેલા તેમના વડન ધોળકામાં ખોસ્તાન^૨ નામનું એક ફારસી પુસ્તક લખ્યું હતું^૩.

ગુજરાતના મિલઉદ્દોમના પિતા રણુજીલાલનો જન્મ ઈ સ ૧૮૨૩ ના ઈપ્રિલ મહિનાની ૨૬મી તારીખે અમદાવાદમાં થયો હતો.

૧ તેના સમયના નવાબના દીવાન અમદાવાદના વતની બ્રાહ્મદાસના ઉદયશંકર જમાઈ થતા હતા તે પછી અમદાવાદ વડોદરાના નાયકવાડના હાથમાં આવ્યું ત્યારે નવાબ પદ્મજી (પાટણ) થયો. પાટણ ૭ રામનગર પછી નવાબના હાથ નીચે હતું. ઉદયશંકર પણ નવાબના હાથમાં હતા, જ્યાં ઊંટાલાલનો જન્મ થયો હતો.

૨ શીરાજી વિશ્વવિખ્યાત કવિ રોબ સાંદીએ /
ઈ સ. ૧૨૫૭માં ખતમ કર્યું.

૩ રાવ બહાદુર રણુજી

તેમણે ફારસી શીખવાની ચરૂઆત હસ વરસની ઉંમરે^૧ પ્રથમ મુન્શી ફૈઝુદ્દીનના અને તે પછી પોતાની ન્યાત (નાગર) ના બાપુ મુન્શીના હાથ નીચે કરી હતી. તે પછી તે બોળાનાથ સાથે તેના પિતા સારાલાલના હાથ નીચે શીખ્યા હતા. સારાલાલ એમના પિતા ઊંઠાલાલના દિલોગન દોસ્ત હતા. એમણે સરકારી તોફરી જુદી જુદી જગ્યાએ કરી હતી. તેમનું અવસાન ઇ. સ. ૧૮૯૮માં થયું હતું.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા:—નકિયાદના સાહેબરા નાગર હતા. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૯૮માં થયો હતો. ગુજરાતી હિંદી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ઉપરાંત ફારસી અને અરબીનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. ફારસીમાં ઉચ્ચ કક્ષાની પ્રવીણતા હતી. પોતે ગુજરાતીના સારા કવિ હોઈ હાફિઝનો મઝમોને ગુજરાતી મઝમોમાં ઉતારવામાં બરાનર ન્યાય આપ્યો છે. એમાંની હસ જેટલી મઝલ શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના 'કલાન્ત કવિ' નામના પુસ્તકમાં છે.

એમ જણાય છે કે કવિના પિતાના વખતમાં વીરપુરથી એક પીરનો દીવો ધર આવ્યો હતો અને રોજ સંજ્ઞાકાળે તે પેઢાવવામાં આવતો.^૨ બાલાશંકર બોળાનનો ધૂપ કરી તે દીવા આગળ સંજ્ઞે

૧. એમની બાળવયમાં તુલનરામ મહેતાજીની નિસાળ સૌથી મેષ્ટ મણાતી હતી. તેમાં ૭ વરસની ઉંમરે એ દાખલ થયા તુલનરામ જાતે વિશ્વ-નગરા નાગર હતા, ફારસી ઉપર સારો કાનૂ ધરાવતા હતા, ઊંઠાનાંઓ ઉપર તેમને અતિ પ્રેમ હતો.

૨. હાફિઝ માટે આ પ્રકારની જુદી જુદી વાતો છે:

શીરાઝ રાદેરથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર બાબા દોહી નામથી એળખાતું એક તીર્થસ્થળ છે, જે એક જાની ટાંરી ઉપર આવેલું છે તે વિશે એવી માન્યતા છે કે જે માણસ ત્યાં બરાનર ચાળીસ દિવસ સુધી એકામચિત્તે ખુદાનું ધ્યાન ધરે તેને હજીર ખિઝર પેગમ્બર (જેમણે અમૃતપાન કર્યું હતું) ને એવી ઠાઈ એક દેવી શક્તિ અર્પે છે કે જેથી તે જગતમાં પોતાનું નામ

સમયે ધ્યાનમાં લેવા - જે સાધનાથી એમણે 'મરત કુશીરી'

અમર કરી નય છે ખાલ હાફિઝે પણ તેમ કરવાની સમ્મતાત કરી દર-
રોજ મધ્યરાત્રિ પછી બુદ્ધિ ધ્યાન કરવા જતો અને પ્રાતઃકાળે ઘર પાછો
આવતો તે વખતે યાજ્ઞે નળાવ નામની કુંડરીની પ્રેમભળના તે સપડાયા
હતો યાજ્ઞેસ દિવસમાં ફક્ત એક દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે બાબા-
કોટી વરફ જતા તે ઉપર્યુક્ત સીના ધર લાવી આપ્યો. કુંડરીએ તેને જઈ
હાથ મારી હાફિઝ તો રાજ રાજ થઈ ગયો, કારણ કે જે સ્ત્રી તે દિવસ
પર્યંત જ્યેનો ભાવ નહોતી પૂછતી તેણે પહેલી વખતે જાતે તેને જાણાવ્યો મત
થક તેને ત્યાં ગયો. પ્રેમચેષ્ટા યવા લાગી મીઠી મધુરી વાતો વહેવા લાગી
બાબરે હાફિઝ કૃપાથી જ્યે આ ધ્યાનની છેલ્લી રાત છે એ પણ જૂલો
ગયો મીઠી રાત્રે વિસારે પડેલી વાત યાદ આવી કુંડરીએ આનાકાની કરી,
હિંમત પાટા બાધી, કાવતરાભળ પાચરી, પલ હાફિઝ કાઠપણ પરવા કર્યા
વગર સીધો બાબા કોટી વરફ કોડપો છેલ્લી રાત ધ્યાનમાં બેસીત કરી અને
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી તેણે ધ્યાન યાજ્ઞે નળાવ ગાદિ કર્યું હતુ, પરંતુ તેને
કાબજીયા મળી ગઈ. સવારમાં જાગતા જોઈ એક અજ્ઞ વખી

એમ પણ કહેવાય છે કે હાફિઝ પોતાની ગરીબ સ્થિતિને લઈને
બાળવયમાં એક કાઠિયાસને ત્યાં નોકરી કરતો હતો તેની બાળના ન એક
મદ્રેસા હતી તેમાં કુરસદના સમયમાં જઈ લખતા વાચતા શીખ્યો તે
વખતે રીસાકાચ મૂનમાં હતુ હાફિઝ જેવા કાચ્ય કનકારાએ એક કાપડિયાને
ત્યાં મળતા અને પોતપોતાની રીતે રીતે વણકારતા હાફિઝની યે રોની
થ ૧ દાસી યતી તેથી તેને એક દિવસ લાગી આવ્યું. તે બાજુ કારણથી
બાબા કોટી નામના અમલકારિક તીર્થસ્થળ આવજ નહોતે દેવ જતા રીતે
રહ્યો તેને રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે એક વરફ માણસે પોતાને પિરાણો એક
શાળિયો આપ્યો ને એમ કયું કે 'જાનનો દરવાજો તારે ખાટે દબે પડેલો
છે' હાફિઝ સવારે જ્યો ત્યારે તેનામાં કવિત્વચક્તિ આવી મધેલી નજીક.
સવારે તેણે એક અજ્ઞ વખી જેની પહેલી યેર આ છે -

'દુસ વકતે સેદા અજ હુસસ નબતમ દાદન,

વન્દસો ખુદમતે રામ આજે દયામમ દાન

(અત્ર પ્રત્યક્ષે અને વ્યવહારમાં મુક્તિ મળી અને રહિના બાબાસામાં
મને અમુલ્યુ જ્ઞાન કાવચમાં આવ્યું) (મવજાલા પૃ. ૮૧-૮૨)

સ્ત્રીધારી હોતી.

આવો સ્વાનુભાવે અને કારસી ભાષીનો મોઢું પરિચય. એટલે સહેલો જાણાઈકર જઈ લુહોન રમી, શીરાઈનું શુભ્રભુલ હાકિલ, ચેખ સાદી શીરાઈ વગેરે સ્ત્રીઓમાં અનુમતી બન્યાં. આ જ કારણથી સરળ શુંજરાતી વાણીમાં સ્ત્રી હૃદયે વહાવવામાં એમને મુશ્કેલી આવી નથી. કારસીની વધારે અસરવાળી અને અસ્તભરી એવી કેવિલા છે. તેનું માધુર્ય આશ્ચર્ય છે. આ અંતની કવિતાના અર્થપદને એ ચોક્કસ જ છે.

એમણે 'ઈતિદાસબાળા' નામના ચોપાનિષદમાં કારસીમાં લખાવેલું ઇતિદાસોનો શુંજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો સ્વપ્નિપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ ઇતિદાસમાળાના પ્રથમ પુસ્તકમાં જે ચાર ગ્રંથો સર કરવામાં આવ્યા હતા તે (૧) આર્ષિને અંકબરી, (૨) તારીખે ફિરિયા, (૩) મિરાતે સિકંદરી અને (૪) વૃણકે

આવી તો ધંજીએ વાતો છે જોખાની કાઠપણુ વિશે ખાતરીથી અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી.

હાકિલે તેની ગઝલોમાં સાખે નખાવ (સાખ-કાળી, નખાવ-રોડી)નો નારવાર ઉપયોગ કર્યો છે તે ઉપરથી પ્રથમ વાન ઉપજવી કાઢેલી લાગે છે.

૧ ઉમારંકર નેરી-કલાન્ત કવિ-કથોદધાવ પુ. ૩૮

૨ અબુલફઝે લખેલ છે એ (અર્ધન એટલે રીતરિવાજ અને અકબરી, અકબર પાઠસાહ ઉપરથી) અકબરના અનુચિત રીતરિવાજો, રાજ્યની આવકનલક, કાયદાકાનૂન, દરેક સુખા વિશે માહિતી, તેની હદ, સેત્રફત વગેરેનો મહાન મંથ છે.

૩ મોહમ્મદ કાસિમ ફરિયાદી લખેલો ઇતિદાસ છે. ફરિયા અકબરના સમયનો મહાન ઇતિદાસજરૂર હતો, મુસલમાન સમયની. સરખાતથી માંડી અકબરના સમય સુધીના એવું વિશ્લેષણે ઇતિદાસ લખ્યો છે. એમાં નાના નાના રાજ્યશીતો પણ સમાવેલ છે. આથી છે. ઇતિદાસકારે કાઠપણુ નતની વરદારી કર્યા સિવાય સંત્ય અહિંતો અને દુષ્ટો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કંઈક જનવિની પ્રયત્નો કરી છે અને દલદી અને અને તિરકારયુક્ત હાકીલોને પિકારનાં તે અવકાશો પણ નથી

૪ એ વિશે આજેન ઉપર આવશે.

જાદાગીરી? હતા. આ ઇતિહાસમાંથી તેમણે જુનાનકના નવામ સાહેબને
અપેક્ષા પણ કરી હતી. કેટલાક કારણોને લીધે, એ ઇતિહાસમાં
ચોક્કસ જ અર્થ પાછો બહુ યથા રીતે જોઈએ તો સ્ફુટિપાત્ર પ્રવાસ, જાગી
રહી હોત તો ગુજરાતને માત્ર સારા ફારસા ઇતિહાસ મોતો લાભ નહોતો
હોત એમનું અવસાન થઈ સ ૧૮૪૨માં થયું.

આમારામ મોતોનામ લીવાનછ —

જાનસી બાપામાં પ્રવીણ હતા એમણે અસલ કા સી અથ
હિપ્પી મિ ને સિકંદરીનું આર્ષાતર મુ, કે, જે એકે જેમ પને
તેમ જાનસી પુસ્તકને વળગી રહી રહ્યું છે એમનું એ-પ્રકાશન
ઈ સ ૧૯૧૪ના જુલાઈનું છે.

મિ ને દિગ્ગજ સિંહર મિન મોહનમદ મનુએ એમણે ઇન્દોમ
મિરાત એટલે આગમી અને સિકંદરી—સિકંદર જે મથકર્તાનું
નામ છે તે હપરથી છે, અથવા સિંહની આગલી મથકર્તા પેટના
ઉમેદવાદમાં જણાવ છે જેમ આરસી કાર્મની પણ તેમણે ગણ્યા
વગર જે ખરી પ્રતિમા છે તે ખેતાવે છે તે પ્રમાણે મથકર્તાએ પણ
કોળની તરફેણ કરી વચર દરેક સુધલાનના નાત નરદા પૂરેણો મિન
આથો છે એ અસલ અથ ઈ સ ૧૯૧૧ (દિ. સ ૧૦૨૦) નો
લખાયેલો છે.

દાનંદીમા કાએલિયત વરાવતું 'વમાવડા' હુકુંબ.

મારા ગુરુ શ્રી કન્ડુકુંભાર મોહનમદ પસાવડા મોરંગ-સોગપૂતની
પાતની જે હાત દહોદની કાર્મ રહુલમા, કુન્દીના સિકંદર છે અને
જેમની ફારસીમાં પ્રવીણતાનો લાભ મે ડી રી એ મારંગનિક,

૧ વચ્ચે એટલે કાનૂન અથવા બાદશાહે નેધિલા બનાવેલો જાદાગીરી
મોનમદ પદસદ જાદાગીર હપરથી એમણે ચોલાના રાજ્ય દરમિયાન બનેલા
બનાવેલો નામ જાગી હતી તેનો એ સ્વરૂપ છે અથવા જોઈએ સુદર અને
સરળ છે એમા આગળ નથી જાદાગીર એક મદાન સાદિ યાદર દતો
આ મોલપોથી વાવના દાગે છે કે દર્શાવેલો એ નીવરથી વળગી રહી દતો.

દાર્ઠરૂઢ (૫૫ ડી, સુરત) માં તેમનાં પ્રિય શિષ્ય તરીકે લેવાયેા હૈને તે, માગ પત્રના જવા પમાં તેમનાં કુટુંબની વ્યક્તિઓનો ફાગસીમા કેટલો રસ દનો ને જણાવતાં, લખે છે:—

મારાં દાદા ફાગસીનાં, અભ્યાસી હતા, તેમજ માગ ફાગસી તેમજ પિતા પણ મોખીન હતા. પરંતુ એ સાહિત્ય 'વાર્તા' તેમજ આનંદ મેગજન પૂરું જ. મારા પિતા એ-ઇનિયર હોવા છતાં તેમજ પોતાને આગળનો સમય ફાગસી વાચનમાં ગાળ્યો, દનો, અને 'હરે, તેમજ સરકારનો પણ અધ્યાસ કરેયો. તમજે રૂમીતી મસ્તવી, દીવાને અમ્મ તમેજ, દીવાને હાફિઝ વગેરે પુસ્તકોનો સંપૂર્ણ અધ્યાસ

૧૨ તા ૧૪-૧૨-૩૮ના પત્રમાં

જલ્લાલુદ્દીન રૂમી-સામાન્ય રીતે મૌલવી અથવા મૌલાના રૂમી તરીકે ઓળખાય છે. તે સ ૧૨૭૭માં એમનું અવસાન થયું હતું. તેની મસ્તવી (મહાકાવ્ય) ગણી જ મશહૂર છે, જે વિશે કહેવાય છે કે

“મસ્તવિયે મૌલવીએ માનવી, હસ્ત કુશલ હર હવાને પહેલવી”

[મૌલવી માનવી (જલ્લાલુદ્દીન રૂમી)ની મસ્તવી (મહાકાવ્ય) પહેલવી (ફારસી) જ્ઞાનમાં કુશલ છે.]

કુશલ અરમી હવાનમાં છે અને આ ફારસીમાં છે કહેવાનો બાવાર્થ- રૂમી એટલે જલ્લાલુદ્દીન રૂમીની મસ્તવી (મહાકાવ્ય) છે. એમાં ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો અને કથનોને વાર્તા, દૃષ્ટાંત અને ઐતિહાસિક કથા માત્ર સમજાવવામાં આવ્યા છે એ ખાસ કરીને દરજનના આચાર, વિચાર અને પુરુષાર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગાયર આ મયના અરમીમાં લખેલા દીવાનમાં જણાવે છે કે “આ શય, કુશલત્વ વિગત અને નીતિનો સુધારક જેમાં અદ્યુત અને અસાધ્યતા વાનો, સર્વોત્તમ પ્રવચનો અને મહાવચ્ચનીદલીએ છે એ લાક્ષણિકતા માર્ગ અને પ્રથમ પ્રવેશીઓનો બાગ.”

૩ રમ્મુદ્દીન તમેજી (૬૬૫માં રાગે તમેજી-જાવના આજમાઇમનમાં તમેજી શહેર છે ત્યાં જન્મ્યા હતા તે ઉપરથી તમેજી અને રમ્મુદ્દીન ઉપરથી રમ્મ) જે એ ફારસી કબીર હતા એવા સંબંધમાં મશહૂર સાચર

કયો હતો, ૨ પણ યુલિસ્તાન અને ગોસ્તાન ૨ તેમનાં પ્રિય પુસ્તકો હતાં

જવાહરલાલે રમી છે. સ. રજીસ્ટ્રેશન આગળ હતા અને તેમના ઉપર રામસુરીની જાંઘી છાપ, પ્રેસ હતાં. જવાહરલાલે તેમને પોતાના રજીસ્ટ્રેશન (આચાર્યશ્રી) સુધી વરીફે, સ્વીકાર્યા હતા. તેમણે જે દીવાન (મજલમ) લખી હતી તેનું નામ ગુરના નામ ઉપરથી 'દીવાને રામસુરી' રાખ્યું હતું. આ મજલમે જવાહરલાલે માટે ભક્તિભાવ (સુસીરાદ)ના ઉત્તમ સાચર વરીફ મળ્યાં જાણે હતા.

૧ હાફિઝ એકલે પવિત્ર કુશન મોટે કરનાર શીરાઝના આ સાચરે આગળવણીમાં કુશન મોટે મ્યુ હવે તેથી તેમણે જે તખલ્લુસ રાખ્યું હતું હાફિઝની દીવાન (મજલમ) હતી જ હાફિઝ ઇ. સ. ૧૨૦૦/૧૨૧૦ થી તે મજલમે લેખક પ્રિયતાનું કારણ શીરાઝે દ્વિઅર્થે જ વિવચાસકત મળ્યો પોતાના મનોવિકારનું પ્રતિબિંબ તેમાં જુએ છે અને તે જ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરે છે. પ્રમુખે તેમાં ભક્તિભાવ નિહાળી તેમાં રસ લે છે. હાફિઝની મજલમે લેખકે પાસકો પોતાના મનોવિકાર મુજબ અર્થ કરે છે નીચેની શીરાઝ હાફિઝની એક મજલમાથી છે —

શબ્દો મળનૂન જ લખણ સુદર કય માયુ જે હમતા,

તુરા આશિક રાવદ પચદા વહી મળનૂન ન આદદ હાદ

[એક શાહે મળનૂને (આશિકે), લખણ (માયુ)ને કહ્યું. "જો આશીક તોય, માયુક, વને આશિક તે. મળી રહેશે, પરંતુ તે મળનૂન (મોડો) તે નહિ જ થાય.]

૨ જમમસદ્દર સાદી શીરાઝી (શીરાઝનો) વતની દોવાથીએ લખણ એ જે પુસ્તકો છે લગભગ ૩૦ વર્ષની લાખી સુસાફરીમાં તેમનો અનુભવ જુદા જુદા રોગોની બંધિઓ સાથેનો તેમનો પરિચય, મનુષ્યચારિત્ર તેમનું પૂર્ણજ્ઞાન, જીવનના હેતુ અને વિચારની સંપૂર્ણ માહિતી, તેમના વિચારની પ્રોત્સાહ અને શુદ્ધ ગ્રીવિના આધારે આ પુસ્તક તેમણે લખ્યા હતા એ જેમાં સુદર નૈતિક કથનો છે સુલિખતાન લખણ વાર્તા અને રસિક કથનો અને વ્યાવહારિક જ્ઞાનનાં બિંદુઓનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ. 'ગોસ્તાન' પણ આનું જ પુસ્તક પચમા છે. એની સાથે લખણ તે પોતે કરે છે કે "હિ સ ૬૫૫ (૧૨૫૭)માં આ સુદર ખલનો મોતીથી લગાઈ ગયા."

તેમાંથી વિચારો લઈ તેમણે ગુજરાતીમાં ટેટલાક લખેલો લખ્યાં હતાં. આથી વિશેષ તેમણે ફારસીનાં સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો નથી. મારા કાકાના પુત્રો પણ ફારસી જાણતા, પરંતુ તે અભ્યાસ પૂરતું જ. મારા બન્ને (સ્વ.) મોટાભાઈ પણ ફારસીના શોખીન હતા, પરંતુ તેઓએ અન્ય નિયંત્રિત જાતામાં પણ પછી તે અભ્યાસ છોડી દીધો. મારા બન્ને (વિદ્યમાન) નાના ભાઈઓ પણ અભ્યાસ પૂરતું જ ફારસી જાણતા હતા, જે કે ફારસીમાં સારા ગણાતા. મારા કાકાના પુત્ર જાનુમસાદ વસાવકાએ ખી. એ. માં એલ્ફિઝ ત્રિપલ તરીકે ફારસીને પસંદગી આપી હતી. તે હાલ રાજકોટ સેક્રેટરિયેટમાં નોકરી કરે છે. મારા માસીના પુત્ર શ્રી. ઇશ્વરલાલ અંબકલાલ વસાવકા ખી. એ., એસ. ટી. સી. ફારસીના શિક્ષક છે. તેમણે ફારસીમાં પત્રો, નિબંધ અને વાતચીતનું પુસ્તક બદાર પાડેલું. માગ બનેલી જૂનું ઇશ્વરપ્રસાદ હમનલાલ ફારસીમાં કાબેલિયત ધરાવતા હતા, પરંતુ ફુર્કાંએ ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં તેમનું અવસાન થયું. આમ ફારસી તો મારા કુટુંબમાં ધરના જેવી જગ્યાન છે." પૂ. ઇન્દુકુમાર પોતે ફારસીના શોખીન છે. તેઓ જણાવે છે કે "મેં ફક્ત અવ્યામાં ફારસી પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે." ફારસી ઉચ્ચા ઉપર એઓ સારો કાજ ધરાવે છે અને ફારસીના શિક્ષક તરીકે ગુજરાતની માધ્યમિક સ્કૂલોમાં એમની ખ્યાતિ સારી છે. એમની ફારસી કીબવવાની ઢબ ઘણી જ આકર્ષક મને લાગતી. એમણે 'ફારસિયે અવ્યમાન' (ખાળકો માટે ફારસી) નામનું એક નાનું પુસ્તક લખ્યું છે. ફારસી કાવ્યો પણ લખે છે, અર્થાત્ શાવર પણ છે.

ટેટલાક ફારસી-રસિક નાગરો

નાથજી:—એ ખીમજીનો પુત્ર હતો. ખીમજીના પિતાનું નામ ગેબિંદજી (ગેવિંદજી) હતું. એમણપુર તેની જન્મભૂમિ હતી. પોતે

૧ ને હાલ ગેમતીપુર કહેવાય છે. એ અમદાવાદનું એક પરું છે.

કાગ્સી જમાનમાં કાગેલ મુન્ધી હતો. એમ જણાવ છે કે તેને પુસ્તકો જમા કરવાનો શોખ હતો. તેણે ‘ઈન્ડિયન યુસફી’ નામની યુસફ દુસેન બદખ્શીએ રચેલી ફારસી કિતાબ ઇ. સ. ૧૬૫૨ (હિ. સ. ૧૦૬૩) માં પોતાની લાઈબ્રેરીમાં ઉમેરી હતી.^૧

મહેતા ઉદયરામ ભટ્ટ:—એ અમદાવાદમાં રહેતો હતો. ફારસીમાં સુંદર ગદ્ય લખતો હતો. તે પોતાના ગદ્યમાં પદ્ય ઉપયોગ કરતો હતો. શાવરીનો તેને પલ્લો શોખ હતો, પરંતુ તે પોતે શાવર ન હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૮ (હિ. સ. ૧૧૬૨) પર્વત તે દયાન હતો.^૨

જસવંતરાય:—એ અમદાવાદનો વતની હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૬ (ઇ. સ. ૧૧૬૩) પર્વત દયાન હતો. એને પદ્ય પુસ્તકો જમા કરવાનો શોખ હતો, અને એક લાઈબ્રેરી પણ તેની હતી. ડી. જી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જણાવે છે કે “તેમાંની બાકી રહેલી કિતાબોમાંથી જે મેં જોયું છે તેમાં તેનાં સિલ્લા મોઢર છે. બા અર્થે અમદાવાદના એક નાગર મૃદસ્થને ત્યાંથી મળ્યા છે. તેઓ કહે છે કે તેમના વડીલો તરફથી એ વાગસામાં મળતા આવ્યા છે.”^૩

હરિપ્રસાદ:—તેના પિતાનું નામ સિવપ્રસાદ હતું. તેનું અમલ વતન વડનગર હતું, પરંતુ વિરમગામમાં તે રહેતો હતો. તેની ફારસી જમાન બધી સાફી હતી. હસ્તલિખિત ‘મિરાતે સિકંદરી’ના પરિચિત ઉપાનું લખાણ એના સમર્થનરૂપે મળી શકાય.

તેનું નરતાલીક લખાણ પણ સુંદર અને સ્વચ્છ હતું. દુરસાનો સમય તે અબ્બાસમાં માગતો. ઇ. સ. ૧૮૨૫ (હિ. સ. ૧૨૪૧) પર્વત ને દયાન હતો.^૪

૧	ડી. જી. કૃ. મો. ઝવેરી—ફારસી અર્થ	૫.	૪૪
૨	“ “ “ “ “ “	“	૫૪
૩	“ “ “ “ “ “	“	૪૩
૪	“ “ “ “ “ “	“	૬૨

મહેતા તુળજરામ:—એ અમદાવાદનો રહીશ હતો. કારસી ગઘ તેમજ પઘ ઉપર સારો કાળુ ધરાવતો હતો. દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી જણાવે છે કે “એની કારસીની એક નંઝમ મારી નજર આગળ છે તે ઉપરથી તેની લાચકાતને અંદાજ મળે છે.

તેની પ્રથમ શીર નીચે પ્રમાણે છે—

હઝાર શુકો હઝારાન સિપાસે યઝદાની,

હઝાર શુકે ધનાયાતે રહમે રહમાની.

[હજાર અને હજારો વાર ઈશ્વરનો આભાર અને ઉપકાર (માનું છું). દમાણુ પરમાત્માની કૃપા અને મહેરબાની માટે હજાર વાર આભાર (માનું છું).]”

ઝિલ્લાજમીની ૧૯ મી તારીખ ને શુક્રવારે એ નંઝમ રચવામાં આવી હતી.^૧

આત્મારામજી:—તેનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. ત્યાં જ તે ઉછર્યો હતો. વિદ્વાનોની દેખરેખ નીચે તેણે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હતી. સરકારી નોકરીમાં જોડાયા પછી ધીમે ધીમે સુરતના નવાખના હોવાની ખાતરમાં ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારના હોદ્દા પર પકડાયો હતો. સુરતમાં તેણે સારી કાર્તા મેળવી હતી.

કારસી ગઘ તેમજ પઘ ઉપર તેનો સારો કાળુ હતો. મથહર વિદ્વાન જનાજ બખ્શ મિયાનુરે અવસાન થયું ત્યારે તેણે એક શોકગીત (મરસિયો) લખ્યું હતું. તેમાં તેણે તેમના મરણની સાલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧ દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી—કારસી અંથો પૃ. ૪૮

બહુધા મહેતા તુળજરામ તે જ શખ્સ ■ જેની નિરાળ રણુછાડલાલ છાયાલાલના બાળવયના જમાનામાં એક મણ્ણાતો અને તેમાં તે ૭ વરસની ઉંમરે દાખલ થયા હતા.

૨ હઝરત રોજ અહમદ બહાદુર લેફ્ટ બખ્શમિયાં. એમણે ‘ઝુલ્ફસ્તઘે રુલ્હા’ (મહાત્માએનો જન્મ) નામનું યુસ્તક લખી પવિત્ર પુરુષોના નામો ગૂંમ થતાં હતાં તે લખાયાં. (હદીકતુસસૂત-કારસી પૃ. ૧૫૫)

“ નછમ મુન્સિઁ જખ્ય મિયાં વહીદુદ્દર,
 એ દરર સુયે જિહરિતે જરીં રવા મહીંદ;
 જરાયે સાથે વિસાવલ મૂં ફિઁ બેનમુદમ,
 નિદા જગોચમ અઝ હાતિફ મુર્તી મહીંદ;
 દયા ! બે બાખત દિલે ખુદ, સરે અમદ રફતા,

શિકસ્તા પાયે જલામત દુનર નિર્કા મહીંદ.”

[હિન્દુ ખાનદાનના મુન્સિઁ જખ્ય મિયાં ને પોતાના જમોનામો
 અનન્ધ દત્તા તેમણે આ દુનિયામાંથી રવજ તરફ પ્રયાણ કર્યું].

ત્યારે તેમના અવસાનની સાથ વિશે એ વિચાર કર્યો ત્યારે
 મારા ઠાન ઉપર ખુબ વાણીનો અવાજ આવ્યો કે “ઓહ ! તેમણે
 તેમનું ફિલ ખમાબુ, કહામણનું સિર મનું, વફાવનો પત્ર લાગ્યો અને
 દુનર છુપાઈ ગયો.”

જખ્ય મિયાંનું અવસાન ઇ. સ. ૧૮૪૮ (દિ. સ. ૧૨૬૫)માં
 થયું હતું.

વૈદ્ય ઇદ્રુજી નરસેરાજ — એ વરસની બાલ્યારસ્યામાં જ માતા
 પિતા સાથે પોતે ગાંધી ગયો^૨ હતો. ત્યાં પોતાના કાકા તથા પિતાની
 મોકરી થવાથી ત્યાં જ રહ્યો. વહીવેળની હિન્દુ સ્થિતિને લાજ લઈ
 તેણે ફારસી અરફત સંગીત જ્યોતિષ અને વૈદ્ય વિદ્યાને સારો
 અભ્યાસ કર્યો.

૧ ઈ. બ. ૬ મો. સુવેરી-ફારસી ગ્રંથો પૃ. ૬૭-૬૪

અમાની કાઠણણ સેરમાથી સાથ નીજાવી નથી તેથી એમ લાગે
 કે જે સેરમાથી સાથ નીજાવે છે તે લખવાની રહી ગઈ છે પરંતુ જખ્ય
 મિયાંનું અવસાન ઇ. સ. ૧૮૬૫માં થયું હતું એમ એમના ખખદાનની
 મિત્ર ખાસે જણાવ્યું છે.

૨ વિશેષે કરી એ લાગીમા રહી હતો તેથી જુનાવડમાં કાઠોનાજીનું
 પનામ રેવામાં આવે.

જૂનાગઢમાં આવી પુત્ર જ પોતાની કુશળતા અને પ્રામાણિકતાને લઈને રાજ્યના જોખમી હોદ્દાઓ ઉપર નિમાયો હતો. ખાસ કરીને તેણે ખજાનચીનો હોદ્દો લગભગ ૩૦ વરસ પર્વત બોંબે હતો.^૧

સુરતના અંગઠભાઈ દેસાઈ અને હરદયાળ મુન્શીની ફારસી વિદ્વાનોમાં ગણના થતી હતી.^૨

ગુજરાતી ભાષાના મથહર નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વસંત-લાલ દેસાઈ માગ પત્રના જવાબમાં માહિતી આપે છે કે માધવલાલ મંજાધર અને રાવજીભાઈ માધવલાલ અને પિતા તેમજ પુત્ર જે લગભગ પચાસેક વરસ ઉપર વડોદરા સરકારના ન્યાયખાતામાં કામ કરતા હતા તે અને ફાગ્સીના વિદ્વાનો હતા વળી હાલેલ, અમદાવાદ અને વડોદરાના પ્રખ્યાત મુન્શી બળવંતરાય પણ ફારસી વિદ્વાતા માટે મથહર હતા. તેમને તેમની જુદાવસ્થામાં મેં દરથી જોયા હતા.”

દેશસેવિકા પુષ્પાજહેન મહેતાના પિતાશ્રી દરપ્રસાદ તેમજ ભાઈ શ્રી શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ, (બી. એ., એલએલ. બી.ઈ) ફારસીમાં સારી કામેસિધત ધરાવતા હતા. શંકરપ્રસાદ શેરે પણ લખતા અને તેમનું તખલ્લુસ “શહદ” (મધ) હતું. પરંતુ તેમની શેરે કાઈ પણ ઠેકાણે જોવાને મળી નહીં. વચટભાઈ શ્રી. શબ્દપ્રસાદ પણ ફારસીના સારા જ્ઞાતા છે.

જૂનાગઢના નવાબ સર રસલખાન (ઈ. સ. ૧૮૬૨-૧૯૧૧) ના ખાનગી મંત્રી છોટાલાલ મયુરાણસ જક્ષી ખાસ કરીને નવાબ આગળ ફારસી પુરવઠો વજેર વાંચવાનું અને ફારસી પત્રો લખવાનું કામ

૧ ૨૧ હજીરામ સૂર્યરામ દેસાઈના સાક્ષર જીવનની રૂપરેખા પૃ. ૬

૨ નર્મદાસંકર—સુરતની મુખ્યસર હકીકત પૃ. ૪૦

૩ તેઓશ્રીના તા ૧૩-૮-૧૯૨૫ના પત્રમાં,

૪ એમનું અવસાન લગભગ ૧૯૩૬-૪૦માં થયું હતું.

કરતા. મૂળ જીવનચરના વતની માધવલાલ સાકરલાલ મહેતા માંમરો
હાઈ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર અને વિદ્યાધિકારી કારસીમાં નિમ્ણાત^૧

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (નવલકથાકાર) અને ની
રાય ખારોડ (અધ્યાપક, લો કોલેજ અમદાવાદ) જેમનાં
કાવ્યાના પુસ્તકો જાણીતા છે એ અને એ પોતાના એવિઝંક વિ
તરીકે ખી. એ. માં કારસીને પસંદગી આપી હતી.

લલિયાગીરી

મુન્શીગીરી, અખબારનવેસો (વકાઈનિગારી) ^૨
લલિયાગીરી દફતરના કારભારમાં અતિ ઉપયોગી હતી. મુસ
માનો તો લલિયાના કામને પુરાણ જમાનાથી ઉત્તેજન આપ
આપ્યા હતા. છાપખાનના પ્રચાર થયો તે અગાઉ એ પુસ્તકો
પ્રકાશન અને જ્ઞાનપ્રચાર માટે એક અદ્વિતીય સાધન ગણાતું હતું. અક્ષ
એ તરફ ધણું જ જ્ઞાન આપ્યું, અને જ્ઞાન. લખાણની વિવિધ શૈલી
ધણે જ રસ લીધો હતો. જેટલી પુસ્તકની મદદ તેટલી જ ખૂ
અને કાળજીથી પોતાની છાપખેરી માટે સાહિત્યપ્રેમી બાહ્યા
હાથમે^૩ અમીરો અને અમલદારો પુસ્તકોના નકલ કરાવતા; આથી રી
સુંદર લખાણને પ્રચાર વધતો ને વધતો જ ગયો.

હિંદુઓમાં કારસીનો પ્રચાર થયો તે અગાઉ હિંદુ લલિય
જાગ્યેજ મળાં શકતા, પરંતુ તેઓનું વિશેષ જ્ઞાન નોકરી તર
હોવાથી અકચરના સમય પછી ઉપયુક્ત ગણે કાર્યો તેમણે કારભ
રીખી અપનાવ્યાં. એ કાર્યો અણનારની આવશ્યકતા સરકારને ધણ
હતી, કારણકે રણસંપ્રાપ અને હુમલા સિવાયનાં કાર્યોમાં મોગતોનું

૧ અખબારના સમયમાં અખદરરહીમ ખાનખાતાન ગુજરાતનો સુલેહ
હતો ત્યારે તેની એક મદદન લાઘવેથી અમદાવાદમાં હતી જેમાં અગ્રાધ
કોમલો અને સુંદર પુસ્તકો હતાં. તેમાં દરવખતે વૈચાર કરનાર, સુધારનાર
અને અંગૂઠી પ્રતો પૂરી કરનારની સંખ્યા મોટી હતી.

રાજ્ય "કામળિયા" (કામળી રાજ) નું ^૧ રાજ હતું. અમલદારોને પુષ્કળ ગ્રોપમાં રાખવા પડતાં, જેમકે પત્રોની નકલો, અમલદારોનાં કાગોની નોંધો, ખચરપત્રો, આવેલાં ફરમાનો, મોકલેલાં ફરમાનો, દિસાઓની એ તથા નકલો વગેરે વગેરે. પરિણામે લલિતાની સંખ્યા ઘણી મોટી રહેતી. તેઓ લખાણની સ્વચ્છતા અને સુંદરતા સાચવવામાં ઘણી જ હરીફાઈ કરતા.

હિંદુ લલિતાઓનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે ઘણું વધી ગયું. ઇસ્વી સત્તરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તો ઘણાખરા અમીરો અને શાહઝાદા પણ ફારસી ખતો લખવાને હિંદુ મુન્શીઓ રાખતા થઈ ગયા હતા; સાલસ સ્વભાવના નામ મહેનતુ અને હોશિયાર હિંદુઓ સાડું અને સસ્તું કામ કરતા. ઇરાનમાં જન્મેલો અને ઇરાનમાં રીપેરો મુસલમાન મુન્શી વિશેષ કુશળ હોય અને તેની ભાષા પણ શુદ્ધ હોય એ બનવાળોગ હતું, પરંતુ - હિંદુસ્તાન માટે એ એકબીજાના પ્રમાણમાં ઘણો જ ગ્રેધી પડી જતો. વળી "ભાવતુ હતું અને લેકે હતું" તેમ ઇરાનમાં નાજીય ખટપટને લઈને તેઓ પણ સત્તરમી સદીના અંત ભાગમાં હિંદુસ્તાન આવતા જઈ થઈ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં વસતા મુસલમાનો આ કામની કાળેલિયત ધરાવતા ન હતા. પરિણામે હિંદુ મુન્શીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ.

આ હિંદુઓમાં મુબરાતના નામનો પછાત ન હતા. તેમણે નકલ કરેલાં ઘણાં પુસ્તકો મળી શકે એમ છે એ ફક્ત લખવાનો જ ધધો કરતા એવું ન હતું, તેઓ પોતાના અગ્રાસ માટે પણ લખતા અર્થાત્ તેમનું વલણ સાહિત્ય તરફ પણ હતું. તેઓ શૌરો પણ રચતા અર્થાત્ શાયરો પણ હતા. કેટલાક શોખને માટે લખતા અને કેટલાક પોતાને કે પુત્રોને માટે લખતા કે લખાવતા.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે અકબર ફારસી લખાણની વિવિધ શૈલીમાં ધણો જ રસ લેતો હતો. ફારસી ધણી રીતે લખાય છે, તેમાં નસ્તાલીક લેખનશૈલીનો અચાર ઇરાનમાં તૈમૂર યુગમાં (ઇસ્વી ૫૬૨માં સદીમાં) થયો. ઇરાનના ફરખાર અને સ્વતંત્ર રાજ્યો સાથેના પત્રવ્યવહાર અને ફક્તરી કામ નસ્તાલીક લેખન-શૈલીમાં થતું. ઇરાનમાં તેમજ હિન્દુસ્તાનમાં જો શૈલી ઉપરાંત શિકસ્તા શૈલીનો^૧ પ્રચાર થયો. શિકસ્તા લખાણનો ઉપયોગ સરકારી (અદાલતી) કાગળોમાં તેમજ ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં થતો હતો તથા નામશાએ જો બંને ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. એમાં કામેલિયત હામેલ કરવાથી સરકારી નોકરી મેળવવામાં સફલત રહેતી. પુસ્તકોના લખાણોમાં સામાન્ય ગીત/નસ્તાલીકનો ઉપયોગ થતો, પરંતુ શિકસ્તા શૈલીમાં પણ હસ્તપ્રતો તૈયાર થતી. આ બંને શૈલીમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતો મળે છે.

૧ મરાઠી લેખનશૈલીના બે પ્રકાર છે : 'બાળબોધ' (નાગરી) અને 'મોડી'. 'નાગરી' સાફ અને સુંદર લખાણ છે. હાથને અટકાવી અટકાવીને જો લખવું પડે છે. 'મોડી' ચાલુ છે અને વડપથી લખી શકાય છે. એમ કહી શકાય કે 'નાગરી' નસ્તાલીક જેવી છે અને 'મોડી' શિકસ્તા જેવી છે.

એમ કહેવાય છે કે 'મોડી' શિવાજીના ચિટનોસં (મંત્રી) બાલાજી અવાજમે તૈયાર કરી હતી (પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૩૨). તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે 'મોડી'નો ખ્યાલ શિકસ્તા ઉપરથી આવ્યો હશે. અનુમાનને મઠે નીચેના કારણો છે:- (૧) મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું તો અબ્રાહમીનો સિવાજી નહોતો; (૨) 'મોડી' અને 'શિકસ્તા'નો અર્થ એક જ છે; (૩) બંનેના લખાણનો ટેખાવ એક સરખા જેવો જ છે; (૪) બંને નીકળવાનું કારણ જલદી અને આસાનીથી લખવાનું જ છે; (૫) ફારસી ભાષાની અમર મરાઠી ઉપર ધણી છે તેવી જ રીતે લેખનશૈલી ઉપર પણ થઈ દોષ તો સ્વાભાવિક છે.

બાલાજી અવાજી ફારસીથી વાકેફ દોષાનો આધાર મળે તો આ વિશે વધુ ખાતરી મળી રહેશે.

નાગરોએ પોતાને માટે કે પોતાના પુત્રો માટે એ નકનો તૈયાર કરી હતી અને ઘણી વાર સાહિત્યરસિક અમીરા, હાકોમે દોલતમંદ વિદ્વાનો વગેરેએ પોતાના અભ્યાસને માટે તેમની પાસે તૈયાર કરાવી હતી. ઇટલીક લાઇબ્રેરીઓમાં તેમણે લખેલી પ્રતો નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

આપારાવ લોળાનાથ લાઇબ્રેરીના સચાસકોએ હસ્ત-પ્રતોના જે અણુમોલો સંગ્રહ ગુજરાત વિદ્યાસલા-અમદાવાદને સાંચ્યા છે તેમાં નાગરોએ નકલ કરેલી નીચે પ્રમાણે છે:—
નવીન્દ્રરાયે નકલ કરેલો કાવ્યસંગ્રહ:—

નવીન્દ્રરાયના બાપનું નામ શિવરામ હતું. એ વડનગર નાગર હતો. એનું વતન સુરત હતું.

આ કાવ્યસંગ્રહ ઉપર હિ. સ. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૮૨૦) છે. એમાં એક કાવ્ય સુરતના વડનગર નાગર કિરપારામના પુત્ર બાણુરાયના પુત્ર ગુલાબરાયનું છે.

એક દસ્તીદો (પ્રથમ સાકાવ્ય) મુન્શી હાફિઝુલ્લાહખાન ખિન સાદુલ્લાહખાનનો છે. તેમાં મુદકના હાકમ વિરુદ્ધ ફરિયાદ છે.

અકબરના સમયના મશહૂર શ. ૫૦ ફૈઝી જે અકબરના દરબારના નવ રત્નોમાંનો એક^૧ ગણાતો હતો, જે મુર્ષિદુદ્દીન કોકેબાદ (ઇ. સ. ૧૨૮૭-૯૦), બલાખુદ્દીન ફીરોઝ (ઇ. સ. ૧૨૬૦-૬૫), મોહમ્મદ શાહ (ઇ. સ. ૧૨૮૫-૧૩૧૫) ગિયાસુદ્દીન તમલક (ઇ. સ. ૧૩૨૧-૨૪) તથા મોહમ્મદ ખિન તમલક વગેરે દિલ્લીના સુલતાનોના આશ્રય નીચે ગ્રંથોના અમીર ખુસરો નામના મહાન ફારસી સાવર (અવસાન ઇ. સ. ૧૩૨૫) પછી તેની જરાનરી કરી ચક્રે એવો વિદુસ્તાનમાં

૧ બાકીના આઠમાં ફૈઝીના નાનો ભાઈ અબુલફઝ, રાજા બોરખલ, રાજા ટાડરખલ, ખાન આઝમ અલીઝ મિર્ઝા કોકલનારા, હકીમ અબુલ-ફઝીલાની નામ હુમાયુન ■ ■ ■ ના અમલ ■ ■ ■

પ્રથમ પેદા થયો હતો, જેણે લીલાવતી^૧ તથા મહાભારતને ફારસી રૂપ આપ્યું હતું, તેનો એક મઠહર કરીદો પણ કાબસઅહમાં છે. તેમાં તે પોતાને બહાગીર, મુરાદ અને દાર્નિયાલનો શિક્ષક હોવાનું જણાવે છે.

પ્રત્યુ કદ નાનું છે, લખાણ નસ્તાલીક છે અને દરેક રિસાલાના અંતમાં નકલ કરનારે સિકરતા લેખનશૈલીમાં પોતાનું નામ લખ્યું છે. તેમાં અમદાવાદી કાગળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

મૂળશંકર અને ઉદયશંકરે નકલ કરેલી યૂસુફ વ જુલૈખા:^૨

મહેતા મૂળશંકર વિશે કંઈ માહિતી નથી મળી. ઉદયશંકરના પિતાનું નામ શંકરલાલ હતું. તે વડનગરો નામર હતો. તેના વતન વિશેનો કંઈ ઉલ્લેખ નથી.

યૂસુફ વ જુલૈખા નામની ઇગમના કાવર નમીએ લખેલી પ્રેમ-કથાના મહાકાવ્યની નકલ આ બંને નામરોએ વડોદરામાં દિ. ૧૨૧૯ (ઇ. સ. ૧૮૦૪; વિ. સં ૧૮૬૧)માં કરી હતી. તેનું લખાણ નસ્તાલીક છે, કાગળ અમદાવાદી છે.

જે પ્રેમકથા થયી જ. મઠહર અને રસિક છે. યૂસુફ પેમખર માફખનો અગિયારમો પુત્ર હતો. માફખ તેને થયું જ માફતો હતો તેથી એના સાવકાભાઈઓ એની અદેખાઈ ક્રૂતા હતા. એક દિવસ પિતાને જોધા પાટા લણાવી ગમવાને બદલે તેઓ યૂસુફને જંગલમાં લઇ ગયા તેઓ તેને ત્યાં મારી નાખવાના નિર્ણય છપર આવ્યા. પરંતુ યૂસુફના સગા નનાં ભાઈની દરમ્યાનગીરીથી તેને મારી

૧ લીલાવતીના અંકમણિત તથા બ્યાદરણ

૨ નમીની યૂસુફ વ જુલૈખાની એક નકલ ફાર્સી સુન્સદી સસા-મુંજહુફ ફારસી દસ્તવિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં છે, જે દીવાન રજુછોડછ અમરજી ખાદર યિકસ્તા વિધિમાં લખવામાં આવી હતી. તેના પાના ૧૩૮ ૭ અને ૪૬ ૧૦૪૫૨, છે.

ન નાખતાં ફૂવામાં નાખવામાં આવ્યો. તેમણે ઘેરે આવી પિનાને કહ્યું કે વરુએ યુસુફને ફાડી ખાધો. તેઓ યુસુફનાં કપડાં લોહીથી ખરડેલાં લાગ્યા હતા તે ખાતરી માટે જતાઠ્ઠાં. આથી યાકૂબ પોતાના સૌથી વઢાલા પુત્ર માટે કલ્પાંત કરી એટલું તો રોયો કે આખરે તે અંધ થયો.

જુલૈખા મિસરના વડા પ્રધાનની પત્ની હતી. તે જ્યારે કુંવારી હતી ત્યારે વશ્ય વખત તેણે યુસુફને સ્વપ્નામાં જોયો હતો. તેને માટે તે જૂઠ્ઠાં કરતી હતી અને ગાડો જેવી ચમ્પ ગમ્પ હતી. પાછળથી તેને ખબર પડી કે યુસુફ મિસરનો વડો પ્રધાન છે. તેના પિતાને આ બધી વાતની ખબર પડી તેથી તેણે પુત્રીના વિવાહ મિસરના વડા પ્રધાન સાથે જોડાવી સગ્નની વિધિ કરી દીધી. જુલૈખાએ વડા પ્રધાનને જોયો ત્યારે તે નિગમ્મ થઈ ગઈ, કામળું કે તેણે જે માણસને સ્વપ્નામાં જોયો હતો તે આ ન હતો. આથી તે પોતાનો સમય નિગમ્મા અને દિલગીરીમાં વ્યક્ત કરતી હતી.

હવે યુસુફનો બાબતમાં એવું બન્યું કે જે ફૂવામાં તેને તેના ખાઈએએ નાખ્યો હતો તેની બાજુએથી એક સોડામર પસાર થતો હતો. યુસુફને ખદાર ઠાઠી તેને વેચવા તે મિસરના બજારમાં લઈ ગયો. જુલૈખાના જોવામાં તે આવ્યો. સ્વપ્નામાં જોયેલો માણસ આ જ હોવાથી તેણે પતિ પાસેથી ખીજા ધંરાકો કગતાં બમણું દામ આપીને પણ તેને ખરીદવાની ફરજ પાડી.

યુસુફ દેખાવે અતિ ખુબસુરત હતો, જેને માટે કવિ કહે છે કે દુનિયામાં રહેલો ખુબસુરતીના બે ભાગ યુસુફમાં હતા અને ફક્ત એક જ ભાગ સારી દુનિયામાં વહે ચાલેલો હતો. સ્વાભાવિક રીતે તેના દેખાવની ચર્ચા સારા શહેરમાં થવા લાગી. જુલૈખાની સખીઓ તેને જોવા આવી ત્યારે તેમને સત્કારમાં ફળ આપવામાં આવ્યા. તેઓ યુસુફને જોવામાં એટલો નો લક્ષીન થઈ ગઈ હતી કે તેમણે ફળ દાપવાને બદલે આંગળી કાપી નાખ્યાં.

બુદ્ધિમાએ યુસુફના દિલમાં પેતાને માટે પ્યાર અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાને નિષ્કળ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. એક દિવસ પેતાના રંગમહેલમાં આળાયસકા કરી તેનું મન દરવાની કોસિસ કરી. યુસુફે ત્યાંથી નાસી જવા માંડ્યું, ત્યારે બુદ્ધિમાએ તેને પાછળથી પકડ્યો. એ દરમિયાન વડો પ્રધાન ત્યાં આવી પહેંચ્યો. છાની વાન ખુલ્લી કરી દેશે એવા કરથી બુદ્ધિમાએ આગળથી જ પતિ આગળ યુસુફના એગ્રવર્તનની ફરિયાદ કરી, જેથી તેને પરહેજ કરવામાં આવ્યો. આ સમયે એક ધારતા બાળકે ચમત્કારિક રીતે કહ્યું કે જો યુસુફનું પહેરણ આગળથી ફાટ્યું હોય તો તેને દોષિત ગણવો અને પાછળથી ફાટ્યું હોય તો નિર્દોષ ગણવો. જોઈએ પરિણામે યુસુફ નિર્દોષ કર્યો, પરંતુ મિસરની સીએએ બુદ્ધિમા વિશે અસહ્ય વાતો ઉઠાવવા માંડી, તેથી તેણે પતિને વિનંતિ કરી ફરીથી યુસુફને કેદખાનામાં નંખાવ્યો, આમ છતાં બુદ્ધિમાનો પ્રેમ તો આશુ જ રહ્યો. રાત્રે તે છાની છૂપી જોલની ઘાટડીમાં તેને જોવા જતી.

તે પછી મિસરના બાદશાહને એક સ્વપ્ન આવ્યું કે “સાત માંડી ગાય સાત જાડી ગાયને ખાઈ ગઈ અને અનાજનાં સાત સૂકાં કચુસલાં સાત લીલાં કચુસલાં ખાઈ ગયાં” આનો સંતોષકારક ખુલાસો યુસુફ સિવાય કોઈ કરી શક્યું નહિ. યુસુફે તેના ખુલાસામાં કહ્યું કે “સાત આબાદ સારાં વરસો પછી દુકાળનાં સાત વરસો આવશે.” આથી બાદશાહે તેને બંદીખાનામાંથી છૂટે કર્યો અને તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો.

બુદ્ધિમાના પતિના પકડી થઇ અને આખરે તેનું અવસાન થયું. બુદ્ધિમાની રિયાત ખરાબ થઇ ગઇ, પરંતુ યુસુફ માટેનો તેના પ્રેમનો ખાલો તો છલોછલ અને ટકોટક કરેલો જ હતો. આખરે ખુશીને લઈને બુદ્ધિમા કુંવારી જેવી થઈ ગઇ અને યુસુફે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં.

દુકાળના વરસોમાં શાકુએ તેના પુત્રને મિસરથી અનાજ લાવવા જણાવ્યું. જ્યારે તે ત્યાં આવ્યા ત્યારે યુસુફે તેમને જાણખ્યા. રિગિસ્તાએ તેને આવેલાં કપડાં પિતાની આંખે લગાડ્યા તેમને જણાવ્યું. પરિણામે શાકુજ દેખેલો થયો.

તે પછી યુસુફે પોતાના કુટુંબને મિસ્રમાં બોલાવી લીધું

રા'બુલાલ નાગર બનારસીએ નકલ કરેલી ખુલાસતુત-

તવારીખ:—

રા'બુલાલ નાગરે શેઠ ચુનીલાલ માટે હિ. સ. ૧૨૫૦ (ઈ. સ. ૧૮૩૪)માં ખુલાસતુતતવારીખની નકલ કરી, સારામામ મહેતાને અપર્યુ કરી હતી.

આ અસલ ઇતિહાસ ટૂંકી (અઘાસૂત્રી)^૧ સમનરાય બટાલવીએ ઇ. સ. ૧૬૬૫ (હિ. સ. ૧૧૦૭)માં લખ્યો હતો. સમનરાય ઇ. સ. ૧૬૯૮ (હિ. સ. ૧૧૧૦)માં સંસ્કારી નોકરીમાંથી છૂટો થયો હતો. એ ઇતિહાસમાં પુરાણા જમાનાથી ઔરંગઝેબની તખ્તનશીની પર્યંતની દફાકતો છે. એમાં સરખાતમાં એક દીનાચો છે, તેમાં ૬૧, ૨૭, ૨૮ અંચોના ઉલ્લેખ કરે છે, જેમનો તેણે એ પુસ્તક લખતી વખતે કાયદો ઉઠાવ્યો હતો. એ લખવામાં તેને જે વરસ લાગ્યા હતાં, તખ્ત-નશીની પછી એ ઘુરત જ ખતમ થયું હતું, કારણ કે તે પછી એ પૂરાં જ કરી દે છે, છતાં કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં ઔરંગઝેબના અવસાનની સાલનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે.^૨

ઘુજરાત વિદ્યાસભામાં આપાત્તર બોળાનાથ લાહણેરીની ફારસી હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાં જે નકલ છે તેનું લખાણ નરતાલીક છે. આદિ તેમજ અંતના કેટલાક પાના નથી.

ઘુજરાત વિદ્યાસભાની ફારસી હસ્તપ્રતોની લાહણેરીમાં નાગરોએ નકલ કરેલી પ્રતો:—

૧ ટો. સૈયદ અબ્દુલ્લાહ—અદબિયાતે ફારસીએ' હિફુએ ૩૩ દિસ્સા પૃ. ૧૬. સમનરાય લાહોરમાં રહેતો હતો તેથી ખુલાસતુતતવારીખમાં સમનરાય લાહોરી પણ લખ્યું છે.

૨ " " = પૃ. ૧૫

આ પુસ્તક અસલ સમનરાયે જ લખ્યું હતું કે બીજાએ એ વાતને કેટલાક ઇતિહાસકારો સંમતિ આપે છે.

મુનાઝરએ તેઓ કલમ (તરવાર અને કલમ વચ્ચે વાદવિવાદ) :—

એ વસલ અબૂલખત્રાત મોહમ્મદ નઝીરે (સાહેર) રચી હતી. તેનું તખલ્લુસ મુનીર હતું. મુનીર એક મદાન વિદ્વાન હતો. ફારસી પણ તેમજ અઘ હિપર તે ઠાપૂ ધરાવતો હતો. એણે એ હિપરાત કાશિસ્તાન તેમજ નિશારિસ્તાન નામનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં, જે વિશેનો ઉલ્લેખ આગળ આવશે. એના સમયમાં જે પક્ષો હતા, જે એક ખીખતો વિશેષ કરવા હતા. એક પક્ષ દિંદુસ્તાનની ફારસીને ધિકારતો હતો અને કહેતો કે એમાં દિંદો શબ્દો વિશેષ છે. બીજો પક્ષ કહેતો કે ઇરાનની ફારસીમાં તુખી શબ્દોની જરૂર છે. મુનીર જે પક્ષમાં હતો તેનો આગેવાન ખાન આરઝૂ (ઈ. સ. ૧૬૮૬ થી ૧૭૫૬) હતો. એના ધણી રિસાલા (ઐપાનિયા) મળે છે.

એની નકલ કૃપાસંકર ઐપાળદાસ જગવાનદાસે ઇ. સ. ૧૭૨૨ (ઈ. સ. ૧૨૩૫) માં કરી હતી, એ હિપર મોહરમની પહેલી તારીખ છે. એ સાથે ‘બયાતે તાલિખ ઇરફાની’ અર્થાત્ તાલિખ ઇરફાની^૧ નામના મસદૂર સાથે લખેલી કાપરીનાં ૧૨ પાનાં છે.

અંતમાં કેટલાંક પાનાં મુસ્લા તુમગનાં છે, જે મુરાદનો મુન્દી હતો અને મુનીરના વિરુદ્ધ પક્ષમાં સામેલ હતો.

રુકઝે ગરીબ.—એ નકલ કિશનજી વેદે ઇ. સ. ૧૭૮૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) માં તૈયાર કરી હતી, જેનો ઉલ્લેખ આગળ આવશે. એણે

૧ જાણા તાલિખ ઇરફાની આગળના સમયમાં દિંદુસ્તાનમાં ઘણી જ નાની વયે આપી હતો. અબ્દુરરહીમ ખાનખાનાન નામના ગુજરાતના હાકેમની તારીખમાં એણે ઘણા કસીદા લખ્યા હતા, જેણે તેને ઇલામ બહિસો આપી માતામાલ કર્યો હતો. એના વિશે અબ્દુલ્લેખે આઈને અકબરીમાં લખ્યું છે કે “એ ઘણો જ વિચારવંત સાથે છે અને રાજદ્વારી આખતોમાં માહેર છે” ભા-૨ પૃ. ૨૬૦. એ જદાગીરનો પણ પ્રિય કવિ હતો.

સખવામાં ધણી બૂસો કરેલી છે. સખાણ નસ્તાલીક છે. પુસ્તકનું કદ મધ્યમ છે અને બધાં મળી ૨૩ પાનાં છે.

દીઆયએ ફરહાએ જહાંગીરી:—એનો કર્તા જમાલુદ્દીન ફુસેન આન્ગૂમીન બિન ફઝુલ્લીન હસન હતો, જેણે એ સખવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૫૬૧ (હિ. સ. ૧૦૦૦)માં અકબરના સમયમાં કરી હતી અને ઈ. સ. ૧૬૦૫ (હિ. સ. ૧૦૧૪)માં એ ખતમ કરી હતી.

એ એક શબ્દકોશ છે, જેમાં અરબી અને ફારસી શબ્દોના ઉર્દૂમાં અર્થ આપવામાં આવ્યા છે.

આ નકલ માણેક મહેતા (જિન) ત્રિકમજી વૈદે ઈ. સ. ૧૮૦૩ (હિ. સ. ૧૨૧૮)માં કરી હતી. ત્રિકમજીના પિતાનું નામ ડિયનજી વૈદે હતું, જેનો ઉલ્લેખ ડાયરીઓના વિકાસમાં આવશે.

માણેક મહેતા એક મહાન લલિયો હતો. તે નસ્તાલીક ધણી સુંદર લખતો હતો જેના નમૂનાએ ફરહાએ જહાંગીરીની નકલ ધણી શકાય. ખરેખર તેના હસ્તાક્ષર ધણા પાકા હતા.

આ નકલમાં તેણે અમદાવાદી કાગળનો ઉપયોગ કર્યો છે. એનાં બધાં મળી ૧૪૪ પાનાં છે અને પુસ્તકનું કદ નાનું છે.

મિરાતે સિકંદરી:—અસલ કિતાબ સિકંદર બિન મોહમ્મદ હૈફ મન્જુએ ઈ. સ. ૧૬૧૧ (હિ. સ. ૧૦૨૦)માં લગભગ ૫૮ વરસની ઉંમરે લખી હતી.

આ નકલ ઈશ્વરલાલ (જિન) બોગીલાલ નામના વીરમજામના વડનગરા નાગર મહેતા કિશનજી (જેનો ઉલ્લેખ ‘ ડાયરી ’ ઓના વિકાસમાં છે) વૈદે કરેલી નકલમાંથી ઈ. સ. ૧૮૦૭ (હિ. સ. ૧૨૨૨)ના રખીઉલ્અવલ-વિ. સં. ૧૮૬૬)માં કરી હતી. ઈશ્વરલાલનું સખાણ ઉચ્ચ કોટિનું નસ્તાલીક પાકું છે. એમાં તેણે અમદાવાદી કાગળનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુસ્તકનું કદ મોટું છે. જાપેલી ચોપડીનાં

૪૦ પૃષ્ઠે આવે છે ત્યાંસુધી એનું લખાણ છે અને છપાયેલી પ્રત અને એના લખાણમાં થોડો તફાવત પણ છે પ્રત વૂટક છે

રાખડોરાનું પુસ્તક:—લાવજેરીની હસ્તપ્રત ઉપરથી એનું નામ જાણવાનું મળ્યું નથી એના કર્તાનું નામ પણ મળ્યું નથી એના અત્તા ભાગમાં ‘ઈ કિતામે ફારસિયાત’ (આ ફારસી શબ્દોનું પુસ્તક) લખવામાં આંચું છે પ્રત વૂટક છે એમાં અરબી અને ફારસી શબ્દોના અર્થ દિફ્તારનીમાં છે ફારસી અરબી ઉત્સાત કેટલાક શબ્દો શબ્દો પણ છે ફક્ત ૩૫ પાનાં છે

એની નકલ સુદરલાલ નામના અમદાવાદના વતનીએ ઇ. સ. ૧૮૧૬ (હિ. સ. ૧૨૩૫)માં કરી હતી સુદરલાલ ગિરેનો જીવનખ પૂર્વે આવી ગયો છે

તારીખે મુહરરરશાહી —એનો કર્તા મરેમ હતો સુબાન મુઝફ્ફરશાહ (હલીમ તખ્તનશીન હિ. સ. ૮૧૭-ઈ. સ. ૧૫૧૧) વિશેના આ ઇતિહાસનાં દસ પ્રકરણ જે પ્રથમ પ્રકરણ માટે ‘મુરતાર (વાતચીત) શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એ મળે. ૪ દ્રોષ ઇતિહાસ છે એમાં માળવાની લખાઈ સિવાય બીજું કશું નથી એમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે કેટલોક ખામતો એવી છે જે બીજી તારીખે માં મળતી નથી એ પુસ્તકે જાદિલશૈલીએ લખવામાં આંચું કે પાંદિલખર્ગો આઠખર વિશેષ છે અસલ હકીમત મુશ્કી ઓછી મળે છે.

આપારાવ બેળાનાથ લાવજેરીની નકલ સિવાય દિફ્તારનામાં ખીજે ડાર્પથ ઠેકાણે એની નકલ નથી એમ જાણવા મળે છે કે જિલ્લા મુજિયમમાં એક નકલ છે ૨

૧ જે નકલ ઉપર વડોદરા હિ. સ. ૧૨૨૩ (ઈ. સ. ૧૮૦૬)માં રબીરુ-અન્વલની નવમી તારીખ છે

અમદાવાદમાં સારાબાઈ મહેતાએ આ નકલ ઇ. સ. ૧૮૦૮નાં જાન્યુઆરીની ૯મી (વિ. સં. ૧૮૬૪; હિ સ ૧૨૨૨ના જુલકાદાની ૨મી) તારીખે ખતમ કરી હતી. એનાં ૮૦ પાનાં છે અને વાંચી ૩૩૫ એવું એનું નસ્તાલીક લખાણ છે.

દીવાન રજુછોડછની ખાનગી લાઇબ્રેરીમાં નાગરોએ લખેલી હસ્તપ્રતો—

દીવાન રજુછોડછએ પોતાનું ફારસી સાહિત્યનું જ્ઞાન માઠ અભ્યાસ કરી ગ્રેજ્યું હતું. એ અભ્યાસ માટે ફારસી પુસ્તકો નકલ-રૂપે એમણે ગ્રેજ્યા દર્તા તેમાંની કટલીક ચોપડીઓ હાલ ફાર્મસ ગુજરાતી સભા-મુખ્ય પાસે છે. જેમના લલિયા નામરો હતા તે નીચે પ્રમાણે છે—

મલ્હુશ કર નરભેરામે નકલ કરેલી કિતાબો—

સુખ્યામે ગ્રમલ:—

એ રમલના વિષય ઉપર ત્રણ ભાગમાં વિગતવાર પુસ્તક છે. જંતરમંતર, માદજિના, મેલી વિદ્યા વગેરે ઉપર એ સુદર ગ્રંથ છે. ખરાબ નજર દૂર કરવાના તેમજ દુશ્મનનો વિનાશ કરવાના અને લડાઈમાં યત્નના દયિયારો નિરર્થક કરવા વગેરેના પ્રલાજ તેમાં છે.

ફાર્મસ ગુજરાતી સભા-મુખ્યનાં ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં જે નકલ છે તે મલ્હુશ કર નરભેરામે દીવાન રજુછોડછ અમરજી માટે કરેલી હતી. તેમાં ૮૧ પાનાં છે. તેનું કદ ૧૧૩×૬ છે. તેની

૧ આ પુસ્તકની એક નકલ બરેલમાં લખાઈયા લાઇબ્રેરીમાં છે, જેનો પહેલો ભાગ હિ સ ૧૨૨૬ (ઈ સ ૧૮૧૧)માં અને બીજો ભાગ હિ સ. ૧૨૨૫ (ઈ. સ. ૧૮૧૦)ના સફર મહિનાની તા. ૩૭એ પૂરો પથો હતો. ઓરિયન્ટલ ટ્રેડર્સ-અમરોદછ આવસજી કાવક, બી. એ પ. ૧૩૯, બીજા ભાગની નકલ રોબ અલ્દમદ નામના લલિયાએ કરી છે.

લિપિ નરતાલીક છે. લેખકનું પૂરું નામ તેમાં આપવામાં આવ્યું નથી. મૂળ પુસ્તક ક્યારે લખાયું તેની નોંધ પણ નથી. હિ. સ. બારમીના અંતમાં કે તેરમીની શરૂઆતમાં મલ્લિયાંક નગરોમાં તેની નકલ કરી હતી.^૧

મજમુદ્દિસુસનાઈઅઃ—એનાં કસોદા (પ્રશંસાકાવ્યો) છે, જેમાં એક મુલતાન સંજરની^૨ યાનોશોકત વિશે ૭ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૩ માં એની નકલ કરવામાં આવી હતી

દસાતીરુઝ્ઝઅતિખ્યાઃ—એ વૈદ્યકચાત્રના વિષય ઉપર છે.

તિખ્યે શહાખી—એ પણ વૈદ્યકચાત્રના વિષય ઉપર છે

એનો મૂળ કનાં શિલાણુદીન અબ્દુલ્લેમ છે એ હિ. સ. ૭૯૦ (ખ. સ. ૧૩૬૮) ના ચળવાણનો ૧૦ મી તારીખે લખાયેલો હતો. નકલસાલ હિ. સ. ૧૨૫૬ (ખ. સ. ૧૮૪૦) છે. એ નકલ હાલ ફાર્મ મુજરાતી સભા-મુંબઈના ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં છે આખું પુસ્તક પઘમા છે જેથી વૈદ્યને તેના તુરખા જલ્દી થાદ થઈ જામ કરતાં અંદર લખે છે કે એવા પ્રાકૃતિક ઔષધ વિશે મેં અંદર લખ્યું નથી જેને મેં અજમાવ્યું ન હોય.

મજમુદ્દિલ્લ્હુરૈન—ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયનું પુસ્તક ચાહજહાનના વકા દીકરા દારા શિકોહે ૪૨ વર્ષની^૩ વયે લખ્યું હતું તે પ્રથમ સરીવાદ અને જિહ્ગીના આખરી ભાગમાં વેદાંત તરફ વળી ગયો હતો. આ પુસ્તકમાં હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામને એક જ સમુદાન

૧ જનાબ મોહમ્મદ ઉમર કોકિલ-ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નામાવશી પૃષ્ઠ ૩૮-૪૦

૨ એ સલ્જુક વસોનું હતો એણે પાસાડ વરસ (ઈ. સ. ૧૦૬૨-૧૧૫૭) સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એની રાજધાની તુરાસાન હતી એ વિદ્વાનોનો આમશ-દાતા હતો મહાન સાયરો અને અથકારો એના રાજ્યમાં થઈ ગયા

૩ સૈયદ સગાહુદીન અબ્દુલ્લેમ—જન્મે તૈમૂરિયા ૨૦૧ ૪૫

એ ફાટા દર્શાવ્યા છે અને એ બંનેને મેળવવાની કોશિશ કરી છે. તેમાં તેણે એમ પણ બતાવ્યું છે કે ઈસ્લામી સૂફીવાદ અને વેદાંતની ફિલસૂફીમાં ફક્ત સખ્દોનો ફરક છે, બીજું કંઈ જ નથી. એકેશ્વરવાદી એ બેમાંથી કોઈને પણ અનુસરે તો સત્તની મનઃક્રિયા ઉપર પહોંચી શકે છે. આ પુસ્તકના પ્રમુખનથી હાગને ઈસ્લામ બહાર અને અધર્મી ગણવામાં આવ્યો અને આગળ ચાલતાં એની એ જ માન્યતાઓએ એના પડતી અને અંતને નિમંત્રણ આપી માનના ધાટે ઉતારી મૂક્યો. એ પ્રકારનું આ પ્રથમ અને આખરી પુસ્તક છે.

એ ઉપનિષદને એકેશ્વરવાદ અને ઈશ્વરી રહસ્યનો કરો માનતો હતો. તેની વીટી ઉપર 'પ્રભુ' શબ્દ એણે કાતરાઓ હતો. હિંદુ ધાર્મિક પુસ્તકોનો તેણે પડિતો પાસે અનુવાદ કરાવ્યો હતો.

મજિથાંહર નરસેરાએ આ નામ ઇ. સ. ૧૮૩૦ (હિ. સં. ૧૨૪.)માં તૈયાર કરી હતી

શંકરપ્રસાદે નકલ કરેલાં પુસ્તકો—

આગોળે હિંદુસ્તાન —એનો સેખક બિહારતી શીરામી છે, જે સત્તાન મુરાદખસનો રચિ હતો એની નકલ હિ. સ. ૧૨૬૭ (ઇ. સ. ૧૮૭૬)ની છે. એ શંકરપ્રસાદે દીવાન રજુકોણ માટે તૈયાર કરી હતી. એ એક મહાકાવ્ય ઇ. એમાં શાદબદ્દાની બીમારી વખતે ચારે પુત્રોએ તાજ માટે જે મુદ્દો કર્યા હતા તેમનું વર્ણન છે.

હારિસ્તાને મુનીર:—એ વાર્તાનું પુસ્તક છે. એની નકલસાથ વિક્રમ સંવત ૧૮૯૪ છે. મુનીરનો ઉલ્લેખ અગ્રાહ આવી ગયો છે.

તરનીંશતે મુગદરામ —આનો કર્તા મુગદરામ પણ નામર હતો. એ ઇતિહાસના વિષય ઉપર છે. આ નાનું પુસ્તક બે ભાગમાં વહે ચાપેલું છે. એની સાદ્યાતમાં માધવસિંહ સિન્ધિયા બહાદુરના મુન્શી સાલશંકરની રિદ્દતાનાં વખાણ કરવામાં આવ્યા છે. પાછળના ભાગમાં દસીદા (પ્રશંસાગ્રામ) છે.

દસ્તુરે શિગેરું:—જે મઘ તેમ જ પદનો સંગ્રહ છે. એનો લેખક ભૂપતરાય દવે છે. ચંકરપ્રસાદે હીવાન રજુકોટી અમરજી માટે એની નકલ કરી હતી. ફાર્જસ ગુજગતી સમા-મુંબઈના ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં જે નકલ ૩ તેમાં ૯૧ પાનાં છે. કદ ૧૦×૬૬ છે. પુસ્તક ક્યાંક ખવાયેલું છે છતાં લેખનને બિલકુલ નુકસાન મળ્યું નથી. પુસ્તક પાના ૧ થી ૮૬ સુધીમાં ૫૩૩ ચાપ છે. ૮૬ થી ૯૧ માં છટક કાઢ્યો અને વૈદ્યકના તુરખાઓ પાછળથી ઉતારી લીધેલા છે.^૧

હુઝરત પીર મોહમ્મદશાહ (અમદાવાદ)ની દરગાહની લાઇબ્રેરી:—

(૧) નિમાગિસ્તાને મુનીર:—જે ઇતિહાસના વિષય ઉપર પુસ્તક છે મુનીરનો ઉલ્લેખ આવી મળ્યો છે. એની એક નકલ પીર મોહમ્મદશાહની દરગાહની લાઇબ્રેરીમાં છે, જે મહેતા શવાસંકર ચંદુરાએ તૈયાર કરી હતી.

(૨) વનમાળીદાસ:—અ(વ)નમાળી(ળા)દાસે^૨ ઇ. સ. ૧૬૬૨ (હિ. સ. ૧૦૭૩)માં ‘પ્રબોધમદ્રોહ્ય નાટક’ જે મૂળ મંસ્ફતમાં લખાયેલું ૩ તેનો તરજુમો ફારસીમાં કર્યો હતો અને ફારસી પુસ્તકનું નામ વનમાળીદાસે “ગુલઝારે દાલ” રાખ્યું હતું.

એની નકલ પૂર્ણાનંદ નામના સાહોદરા નાયર, અમદાવાદના વતનીએ કરી હતી. તે ઉપર ફારસી અનુવાદક માટે ‘શ્વામી વનમાળી-દાસ’ લખવામાં આવ્યું છે. એનું લખાણ નસ્તાલીક છે.

૧ જનાબ મોહમ્મદ ઉમર કોહિલ-ફાર્જસ-ગુજગતી સમા-મુંબઈના ફારસી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના નામાવલી પૃ. ૩૧

૨ વનમાળીદાસ દાસ સિંહોદનો મુન્સી હતો. ફારસીમાં એણે રામ-વલી નામનું પુસ્તક પણ દિ. સ. ૧૦૬૦ (ઈ. સ. ૧૬૫૦)માં લખ્યું હતું (આરટીલાઇન્સ ઓફ ઇસ્લામિક સ્કૅલર પૃ. ૩૩૮)

આની એક દસ્તલિખિત પ્રત ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા-મુખપના સંગ્રહમાં પણ છે.

x

મુખ્ય મુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી:—

મિરાતે અહમદીની એક નકલ જૂનાગઢના વૈષ્ણવ નાગર વજ્રદાસ (પિત્રદાસ વલ્લહે) રગીલદાસ^૧ વૈષ્ણવ નાગરે કરેલી છે. તેના ઉપર ગુરુવાર પોષની દશમી વિક્રમ સંવત ૧૮૮૧ (ખ. સ. ૧૮૨૫) છે

x

આ તમામ ઉર્ગત ચીનુલાઇ બેરોનેટની છઠ્ઠી સાતમી પેઢીએ થઇ મયેલા એમના વડવાઓમાંથી ચા કરમસાદ^૨ નામનો જે પેશકાર તરીકે કામ કરતો હતો, તેણે કુતુબાલે આસમગીરી (પ્રશ્નદાસ નાગરની કૃતિ)ની નકલ કરી હતી એમ જાણવામાં છે.

નાગરોએ તૈયાર કરાવેલી પ્રતો—[એ નકલ કરનાર લહિયાઓનાં નામો મળતાં નથી યા તો લહિયા નાગર કોમના ન હતા]:—

(૧) દીવાન રથુઢોડજીએ “ગુનજારે હાલ” નામની ફારસી પુસ્તકની નકલ દિ. સ. ૧૨૦૫ (ખ. સ. ૧૭૬૦)માં પોતાના સંગ્રહ માટે કરાવી હતી એ વનમાળીતણે કરેના “પ્રમોદચન્દ્રોદય નાટક” (સંસ્કૃતમાં)નો ફારસી તર્જુમો છે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે આની એક દસ્તલિખિત પ્રત ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા-મુખપના

૧ એનો હાલેખ ત્રિકમદાસના મથાળા નીચે આવી ગયો છે એ ત્રિકમદાસનો પુત્ર હતો

૨ લખમજી ઈ. સ. ૧૭૩૨-૩૫માં તેમજ પછી એનો હલેખ મિરાતે અહમદીમાં આવે છે

સંમદમાં છે.^૧ એમાં આવેલાં નામો દાસિયામાં ફરી નામરી લિપિમાં લખવામાં આવ્યાં છે કે જેથી ઉચ્ચારમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ન રહે. લક્ષિયાનું નામ અંદર આપવામાં આવ્યું નથી. લક્ષિયાએ પુસ્તક સં. ૧૮૪૬માં પૂરું કરી અંતમાં એ જ વરસની જાણવા જેવી નોંધ લખી છે. તેણે નોંધ લખવાનું કામ કારતક સુદની જયી શરૂ કર્યું છે, જેમાં પોષ માસમાં જરૂ પડ્યાનો અને સદળા પાકેનો નાશ થયાનો ઉલ્લેખ છે. એમ પણ છે કે “વસંત ઋતુમાં શીતળાએ એવું જોર કર્યું કે જૂનામઢથી ભાવનગર સુધી જમીન જળકેની લાશોથી ભરાઈ ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૪૭માં વરસાદ ન પડ્યો અને એ વરસમાં પાણી ક્યાંય દેખાયું નહિ અને દેખાયું તો બનાથેની આંખમાં”.

(૨) રત-પદમ:—એની એક નકલ હીવાન રણુહોડજી અમરજી માટે ડિ. સ. ૧૨૦૧ (ઈ. સ. ૧૭૮૬)માં તૈયાર કરવામાં આવી હતી, જે ફાર્સી સુજરાતી સભા-મુજર્નના ફારસી હસ્તલિખિત મંથોની સંમદમાં છે. તેનાં ૧૦૦ પાનાં છે. કદ ૬x૪ ફૂં છે. અબ્દુલ શકૂર બિન શેખ મુનવર બહાએ ડિ. સ. ૧૦૨૮ (ઈ. સ. ૧૬૧૮) માં જહાંગીરના સમયમાં એ લખી હતી. રત-પદમનું મૂળ મલેક મોહમ્મદ જાદસી-કૃત રાનમેન અને પજાવતની કથા છે જે ડિ. સ. ૬૪૭ (ઈ. સ. ૧૫૪૦)માં શેરશાહ માટે ભાષામાં લખવામાં આવી હતી. આ રત-પદમ શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી.

(૩) મુ-શી મોહમ્મદ મહમ્મદે લખેલી ‘તારીખે નાદિરી’ (નાદિરશાહનો ઇતિહાસ)ની નકલ ભોળાનાથ સારામાઈ માટે ડિ. સ. ૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૮૩૧)માં ત્યારે તે અદાર વર્ષની વખતે હતો ત્યારે કરવામાં આવી હતી. એની એક નકલ સુજરાત વિદ્યા-સભા-હસ્તકના આપારાવ ભોળાનાથ લાખણેરીના ફારસી સંમદમાં છે.^૨

૧ જૂનાજી મોહમ્મદ ઉમર કેશિવ-ફારસી હસ્તલિખિત મંથોની નામાવલી પ. ૩૫-૩૬

૨ એની બીજી પ્રત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે.

(૪) બાકાણુ ચંદ્રમાન? (દારા સિંહાદનો મીર મુન્શી)એ લખેલી તવારીખે રાજકામે. દેહલી (દિલ્હીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ)ની એક નકલ માણેકલાલ અબકલાલ બહાદુરી પાસે/બોજાનાથ સારા-બાઈ માટે કરાવવામાં આવી હતી. તે ઉપર દિ. સ. ૧૨૬૮ ની મોહરમ, વિક્રમ સંવત ૧૯૦૮ (ઇ. સ. ૧૮૫૨) છે. એ શાહજહાં પર્શવનો હિંદુસ્તાનનો દુકો ઇતિહાસ છે. આપારાવ બોજાનાથ લાખજેરીના ફારસી સંપ્રદ (ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ હસ્તક)માં એની એક નકલ છે. લખાણ નસ્તાલીક છે.

(૫) મહાબાગતના ચોદમા પર્વનો ફારસીમાં તરજુમો બંદર ગુલામ નામના લદિયા પાસેથી ખજાતના જીવજીવાલ મલ્લામે (એનું બીજું નામ અમૃતલાલ હતું) કરાવ્યો હતો. તેણે તે કામ તેના માતૃશ્રીના રમરથાથે કરાવ્યું હતું. હજરત પીર, મોહમ્મદશાહની હરગાહની લાખજેરી (અમદાવાદ)માં એની એક નકલ છે. તે ઉપર દિ. સ. ૧૨૭૬ (ઇ. સ. ૧૮૫૬) છે.

પત્રલેખન:—

મોગલ સમયના પત્રવ્યવહારના એ બાજુ આવી શકાય:—

૧ સરકારી

૨ ખાનગી

૧ સરકારી પત્રવ્યવહાર કરનારને મુન્શી કહેતા. મોગલ રાજ્ય હરમાન મુન્શીનો કોહો એક ખાસ દક તરીકેનો ગણાનો. સુદર લખાણુ લખી શક્તા વિદ્વાનો એ કાર્વની કાબેલિયત ધરાવતા તેમને મુન્શીગીરી મળતી. પરિણામે નવ તેમજ પચ ઉપર મુન્શીઓનો

૧ શાહજહાંના સમયમાં દિંદુ પડિતોમાં એક ચંદ્રમાન બરદમન નામનો રાજ્ય હતો જે લાદોરમાં જન્મ્યો હતો ફારસી ઉપર સારો જાણુ ધરાવતો હતો તેથી કેટલીક જગ્યાએ એનું નામ પંડિત ચંદ્રમાન બરદમન પણ લખવામાં આવ્યું છે. ફારસીમાં એની ધણી હતીઓ છે. એનું અવસાન કાશીમાં ઇ. ૧૧૧૨ (દિ. સ. ૧૭૭૩)માં થયું હતું.

સુંદર કાળુ રહેતો અને તેઓ મહાન સાયરોના કાળોમાંથી વિષમ અને વિચારને બંધ બેસતી શેરો વાદ કરી લખી નક્કી કરતા. એ હોદ્દો ધણી જ જવાબદારીનો ગણાતો, કારણ કે જે રાજ્યમાંથી કામગીરી લખાતો તેના છાપ અને પ્રજાવર્તો આધાર લખાણ પર રહેતો, તેથી ભાષાશીલ્પી અને જોરદાર રદગ છપર તેના લખાણની, હેતુની, એટલું જ નહિ પણ ગંભીર પથ કીમત અંકાતી.

તે ખાનગી પત્રવ્યવહારે પણ એ 'ધંધાને વેત્ત આપ્યો. દરેક પત્ર લખનાર-મિત્ર મિત્રને, સામિદ ઉસ્તાદને, પુત્ર પિતાને, અને પિતા પુત્રને-લખતી વખતે સુંદર શૈલી અને સ્વચ્છતા જાળવવાની કાળજી ગમતો, જેથી લખાણ વાચકનું ખ્યાન જેવું અને છાપ પાડે એવું થાય.

મોગલ સમય દરમ્યાન એક એવો શિવાજી હતો કે મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોના મુન્શીઓ પોતાના અમલદારોને નામે કે અન્ય કોઈને પત્ર લખતા તે સાચી રાખતા. તે પછી તેમની જિંદગી દરમ્યાન કે તે બાદ એક સંગ્રહરૂપે તે એકઠા કરવામાં આવતા; તે સંગ્રહનો દીનારો લખવામાં આવતો. તેઓનો હેતુ જાણીધારી જનતા માટે એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો 'ન' પણ હોય, પરંતુ શૈલી ખીજાને ખતાવી અભિમાન લેવાનો, તેમજ અલ્લાહના આજ્ઞા અને પત્રવ્યવહાર શીખનારા માટે નમૂના તૈયાર કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જરૂર જ દતો તેઓ ખીજાને વાંચવા તે આપતા અને તેમની નકલ પણ લેવા દેતા, કેટલીક વખત એ મુન્શીઓના પુત્રો-કે મિત્રો મરહમની માદગીરી કાયમ રાખવા સંગ્રહ તૈયાર કરતા કે કરાવતાં, એક વખત એ તૈયાર થતાં તેમાંથી અન્ય કાવ્યો ઉઠાવતા. સામાન્ય કારકુનો પણ દફતરી અને ખાનગી ખતોનો સંગ્રહ પોતાના પુત્રો અને પોતોને વહીવટીપણી તથા શીખવવાના હિસાબથી તૈયાર કરતા. ઉસ્તાદો (શિક્ષકો) પાસે પણ

૧ કેટલીક વાર મુન્શીઓ પોતાના પુત્રોને શીખવવા માટે કમિયત મમૂલા તૈયાર કરતા.

કરમાનો, સનદો, ખતો, દસ્તાવેજો વગેરેનો નકલોનો સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓને સોંપવવા રહેતો.

આ સંગ્રહો સંશોધકો માટે ધણા જ ઉપયોગી છે; આધારભૂત ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટે ધણા જ અગત્યનાં છે. પંક્તિ જુદાપણે સરકારે પણ મોંઘેની ગૃહમંત્રીવરણનો અંશ રચવામાં આ પત્રો વગેરેનો ધણા ફાયદો ઉઠાવ્યો છે.

આવી રીતના કેટલાક રૂકાત કે ખતો કે પત્રો બાકી રહ્યાં છે અને અસલ સંગ્રહો મર્યાબ પથ થયા છે. ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતા ધણા છૂટા છવાયા પત્રો જે કાંઈ સંગ્રહમાં સમાવવામાં આવ્યા ન હોય તે સાચવવા જેવા પત્રોના સામાન્ય સંગ્રહમાં રાખવાથી વિનાશ-માથી બચી ગયા છે.

મુન્દીગીરીનો ખર્ચો નાગરોએ પણ અર્પનાવ્યો હતો, તેથી તેમના લખાણેલા પત્રો (રૂકા) મળતા રહે છે. તેમાંના કેટલાક નકલો હોય એમ લાગે છે અને કેટલાક મૂળે તેમના પોતાના લખેલા છે.

જુજરાત વિદ્યાસંસ્થા, અમદાવાદની ફારસી હસ્તપ્રતોની લાઈબ્રેરીમાં નીચેના રૂકાત (પત્રો) છે. જે નાગરોએ લખેલા છે.

મહેતા સુન્દરલાલ અને તેનાં રૂકાત:—

અમદાવાદમાં આવેલા પાલકોનો એ વતની હતો.

એમના રૂકાતની એક પુસ્તિકા છે તેમાં જુદી જુદી જાતના પત્રો છે અને રીત રિવાજો ઉપર લખાણ છે, જેમાં એ કાંઈને સલાહ અને સિખામણ આપે છે. એ પુસ્તક વાંચવાથી એમ જણાય છે કે તે નવાજ સુલ્તનની ખાનગી ત્યાગો કરી હતો. તેની તારીખમાં તેણે એક કરી. (અગસ્ટ ૧૮૫૭) પણ લખેલો છે જે ઉપરથી લાગે છે કે તે સાર ૧૮૫૭ હતો. રામરાય નામના કાંઈ એક નિઃકર્મનો પુત્ર જે પ્રતિષ્ઠિત સખી શુદ્ધરથ હતો અને જેમની સાથે એમનો કંઈ પણ

સંબંધ દરો તેના અવસાનની સાથે માટે તેણે એક શેર લખી
જે નીચે પ્રમાણે છે:

“ ખાળ રામરાય (ગિન) ત્રિકમ
તો હમે મર્મ સીમેા ઝર બખ્શીદ;
સાલે તારીખે ઉમ્ર અઝ દર વક
બમકાને મિહિરત મૂદ રસીદ.”

— (હિ. સ. ૧૧૧૧-ઈ. સ. ૧૬૬૬)

(રામરાય (ગિન) ત્રિકમ નામના સદ્ગૃહસ્થે મરણની પળ પર્વે
સોલું ચાંદી (પૈસા) દાનમાં આપ્યાં. હરેક કહે છે કે તે સ્વર્ગમાં
જલદી સિધાવ્યા.)

મહેતા સુખરામ અને તેના ડુકાત:—

મહેતા સુખરામ ક્યાની વેતનો હતો તે જાણવાનું મળ્યું નથી.
શિવલાલની ડાપરીમાં એના બે કસીદા (પ્રશંસાકાવ્યો) નવાજી
સાહેબાનની તારીખમાં છે.

‘ડુકાતનું’ એક પુસ્તક તેનું જાણેલું છે જે તૂટક હાલતમાં છે. તેનો
પત્રબ્યવહાર મુન્શી કલાધરજી સાથે હતો જે હિ. સ. ૧૧૧૬
(ઈ. સ. ૧૭૦૭) પર્વત દયાત હતો; તે ઉપરથી તેના સમયનો
અંદાજ મળે છે.

૧ નવાજ સાહેબાન મહાન અમીર હતો, અમીરજીમરાનો
ખિતાબ ધરાવતો હતો, જવામદખાન, બીજા (ઈ. સ. ૧૭૪૩-૪૪)નો અને
એનો સમય એક હતો.

૨ સામાન્ય રીતે લોકો ‘મુન્શી સાહેબ’થી એને સંબોધતા અને
જાણખતા. અમદાવાદમાં તે રહેતો હતો. એના પુત્ર ડુકાત (પવો)નો સંપર્ક
છે. તેના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમય પછી હતો અને ઈ સ.
૧૭૦૭ (હિ. સ. ૧૧૧૬) પર્વત દયાત હતો.

કિશનજી વૈદ અને તેના રૂકા—

કિશનજી વૈદ વિશે માહિતી આમળ ઉપર આવશે. તેનું 'રૂકા-એ-ગરીબ' નામનું એક પુસ્તક છે, તેના ઉપર દિ. સ. ૧૨૦૦ (ધ. સ. ૧૭૮૫) છે.

મુન્શી બાલચંદ્ર અને તેના રૂકાતઃ—

બાલચંદ્રની સાથે મુન્શી સખ્ત આવે છે તે પરથી તે કારસી સારી રીતે લખેલો હોય અને મઘ ઉપરાંત પણ ઉપર તેના સારો કાળુ હોય એમ જણાય છે.

એના રૂકાત (પત્રો) ઉપર દિ. સ. ૧૨૧૮ (ધ. સ. ૧૮૦૩) છે. ગિરધારીલાલ અને તેના રૂકાતઃ—

કાષ્ઠપણું ફેંકાંણે ગિરધારીલાલ વિશે કંઈપણ માહિતી મળી નથી. તેણે પત્રો દિ. સ. ૧૨૨૭ (ધ. સ. ૧૮૨૧) ની આસપાસ લખ્યા છે. એમાં ખંભાત તથા વડોદરાના તેમજ સુરતના મુતસદ્દી ફૈજવાદાર વગેરે અમલદારોના પત્રો છે.

ભૂપતરાય અને તેના પત્રો—

ભૂપતરાયના વતન વિશે કંઈપણ જાણવાનું મળ્યું નથી. તેમજ તેના વિશે પણ કંઈ માહિતી મળી નથી.

પત્રોના સંગ્રહનું તેનું એક નાનકડું પુસ્તક 'અલ્ખંદ્યા' નામનું છે. તેમાં કાષ્ઠ ખાસ નોંધ પાત્રી ખાતત નથી. તેના ઉપર તેમજ અંદર સાલ પણ કાષ્ઠ ઠેકાણે નથી. એનું કદ મધ્યમ છે. એનું લખાણ સામાન્ય નગ્નાલીક છે. કામળ ચીકણું છે.

—x—

આ ઉપરાંત જૂનામઢનાં ત્રિકમદાસ (જેમનો ઉલ્લેખ આવી મયો છે)ના ત્રીજા પુત્ર ગવરીદાસનો પુત્ર રઘુનાથરાય જે કંવિ-દત્તો તે કારસી ઉપર સારો કાળુ ધરાવતો હતો. તેની પણ એક ઈન્દ્યા હતી જે અત્યારે જ ગૂમ, ધર્મ છે એમ શ્રી વિનોદરાય જયસુખરાય (અમરેલી) એક પત્રમાં જણાવે છે.

ડાયરીઓ.

ફાગસી જાણનારા ધણાખરા દિંદુઓ ચેતાની નાધો, જાણના જેવી દંડીકતો જમાડ—ડોળનીથી (ડાયરી) રૂપે ફારસીમાં જ લખતા. એ જાગતમાં તો મુસલમાન તેમજ દિંદુઓ વચ્ચે ધણી દરીફાઈ ચાલતી હતી. ધણા લેખકોને ડાયરી રાખવાનું તો લાન જેવું લાગ્યું હતું ડાયરી તો ઇતિહાસલેખન માટે એક મંદત્વનો અંશ મળી ચકાવ. ધણા નામરોએ ડાયરી રાખી હતી તેમને પણ એમનો અસરો લાગ્યો હતો. સાચે જ એમણે પણ ઇતિહાસલેખનને ડાયરી મારફત તેમજ સ્વતંત્ર ઇતિહાસો લખી મદદ આપી છે. આ બધી ડાયરીઓ તેમજ તેમણે લખેલા ઇતિહાસોની હસ્તપ્રતો રીતસર પ્રકાશમાં આવે (જે અતિ મુશ્કેલ છે) તો એક આધારભૂત ઇતિહાસનામરચાવિનો મળી શકે અને ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ વિશેષ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય.

ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદની ફારસી હસ્તપ્રતોના સંમહમાં એવી કેટલીક ડાયરીઓ છે જે વિશે નોંધયુક્ત આવેલો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ શિવસાહુ અને તેની ડાયરી:—

એ સુદરલાલનો^૧ પુત્ર હતો. એનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તે પોતે ફારસી, સાવર પણ હતો.

એની એક ડાયરી છે જેમાં દીનાચો પત્રો અને સોરા છે એનું કદ નાનું છે અને લખાણ શિકરવા છે. એ ડાયરી દિ. સ. ૧૧૬૨ (ઈ. સ. ૧૭૪૮)માં પૂરી થઈ હતી એ-ઉપર મહેતા ઉદયરાયનો^૨ દીનાચો છે.

૧ એમનો ઉલ્લેખ જાગજ આવી ગયો છે.

૨ આ અમદાવાદમાં રહેતો હતો. એણે દીનાચામાં ગદ્યમાં પદ્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

ઈ. સ. ૧૭૪૮ (દિ. સ. ૧૧૬૨) સુધી એ દયાવ હતો એમ માની શકાય, કારણ કે એ સાલમાં શિવસાહુની ડાયરી પૂરી થઈ હતી.

એમાં શરૂઆતમાં નંદલાલજીનો? એક, તે પાંજી ઉત્થાનમ મહેતાનો એક અને રેવાશંકર પટવારીનાર એ પત્રો છે. રેવાશંકરના એક પત્ર ઉપર દિ. સ. ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૭૨૧)ના રખીઉલ્લખવલની ૩૭ તારીખ છે.

એ ઉપરાંત એ કાચરીમાં મહેતા તુલસીશંકર જીવજીના પુત્ર શ્રી રાજશંકરના^૭ કેટલાક, મુન્શી દીવાનજીના કેટલાક, સદાશંકર

૧ એમના વિષેની માહિતી હવે પછી આપશે.

૩ એ અમદાવાદમાં રહેતો હતો. આન અબ્દુલ્લહજીના સંબંધમાં તેણે એક લાખી ફારસી કવિતા લખી છે, જેમાં તેની બહાદુરી, ન્યાયવૃત્તિ વગેરેની તારીફ કરી છે અબ્દુલ્લહજી કહે છે તે વિશે માહિતી મળતી નથી એક કાચરીના દીવાનમાં તેણે દિ. સ. ૧૧૭૫ (ઈ. સ. ૧૭૬૧) આપી છે. તે સમયે અમદાવાદમાં મરાઠા આક્રમણનું રાજ હતું, તે લખાયે એમ જણાય છે કે અબ્દુલ્લહજી મરાઠાઓની નોકરીમાં કાંઈ હેરાં ઉપર હશે અથવા તો કાંઈ જગીરદાર હશે.

રેવાશંકરને શાયરીનો પણ શોખ હતો તેથી નજમ માટે પદ્ય પાતાની કલમનો ઉપયોગ તેણે કર્યો હતો, તેની પછી શેરો છે. નમૂના કૈયે નીચેની છે—

“મોસિમે અધ્યામે ફરવદીન બહાર આશ શુદા,

હઅતિદાપે નવબહારાવ બાસ્તાન પયરા શુદા;

જેશે સહબાયે તરખ અઝ બસકે દર ખુમદા શુદા,

શુન્યા શ બન્દે કળા અઝ ફર્તે સાદી વા શુદા

(ફરવદીન મહીનાના સમયની મોસમ વસંતઋતુની જેમ દોમાધમાન થઈ ઋસંતઋતુના મંડાણની અધ્યમતાએ બાજોને સુસોચિત કર્યા)

આનંદરૂપી શરાબનો જેણે ભરણીમાં એટલો બધો થયો કે કળીના કવચોનો બધો ભેદદ છુટીને લઇને છુટ્યો થઈ ગયો.)

, ઈ. સ. ૧૭૬૧ (દિ. સ. ૧૧૭૫) પર્વત એ હયાત દોવાની સાબિતી ખોલે છે (ફારસીમાં—દી બ. ક. મો. હવેરી પૃ. ૫૪).

૧. અમદાવાદનો વતની હતો. તેનો ફારસી બાષા ઉપર એટલો બધો કાબૂ દોવાની ખ્યાતિ હતી કે સુંદર ફારસી બાષા; લખાવવાને એની પાસે લોકો આવતા હતા. તેના લખાણ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેનું ખાસ

રણછોડાસનો ૧ 'એક', સુખરાંમના ૨ કેટલાક, મુન્દી ગુલામચંદ ઉપર-
ના પત્રો અને ગુલામચંદના જવાબો અને અન્ય પત્રો, તેમજ મહેલો
સુખરામ (આબેરા) નું પ્રયાસાકાળ (કસદિ) સાંદતખાનની તારીખમાં
છે, જેમાંથી નીચેની શેરો છે:—

“અહીં નસીમે નવજહારે ખુલ્લે જી,
ગુરખએ ફિરોઝ શુદ ખુસ્તાને મુશ્કે,
હુમ્મદુલ્લખરા સાંદતખાન કે હરત,
ઇન્તિખાએ ઇન્સો જાન ગુરહાને મુશ્કે.”

[તેના નીતિમય સ્વભાવથી વહાંતની બહારની બહેરે મુશ્કેલી
ખાંતે સ્વર્ગનો નમૂનો બનાવી ચૂક્યો; -

સૌ અમીરોમાં સાંદતખાન શ્રેષ્ઠ છે, અને આ ગુરહાતુલમુશ્કે
(એનો ખતાબ) સર્વ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે.]

એનું એક બીજું પ્રયાસાકાળ પણ આ કામરીમાં છે. તેના
ઉપર દિ. સ. ૧૧૨૩ (ઈ. સ. ૧૭૧૧)ના રજબ મહિનાની ૧૫મી
તારીખ અને અમદાવાદ છે.

વલણ સૂરીવાદ વરફ દવું. તેની લખેલી ‘હમ્મ’ (હમ્મસ્તુતિ) એવી છે કે
અહીં કોઈ મુસલમાને શુદ બાબ અને સપૂર્ણ અધાથી લખી દોષ સાથે
તરીકે ‘અહમ્મી’ તેનું વખલ્લસ દવું. (ફારસી અર્થ—હી બ. હ. મો
અવરી પૃ. ૪૫)

હસ્તલિખિત પ્રતોમાં કોઈકે કોણે મી. રામસંકર અને કેટલેકે, કોણે
સીતલજી, યકેર જેવું વંચાવ છે. એવમામ પ્રતો શિક્ષતા લખાણ સૂચીમાં છે.

૧. એમના વિશેનો હલ્લેખ અમાર આવી ગયો છે

૨. એમના વિશેનો હલ્લેખ આગળ “રુકાવના પ્રકરણ”માં આવશે.

૩. આલેસા: નાજરોની મધ્યકાલીન ૧૫૫ કે ૧૫૬ નંબરો દલી, તે
પૈકી ‘આબેરા’ એક અટક દોવી બેઠ્યો. પડિત વંચારાંકરે પંચોળીએ પોતાના
‘નાજરોત્પત્તિ’ નામના પુસ્તકમાં જે અટકો ગણાવી છે તેમાં એનો સમાવેશ
યતો નથી. તે ઉપરાંતની આ અટક દોષ તે જનવા બેચ છે.

આજ કાચરીમાં શ્રી. રાજચંકરનો એક ફસીદો પશુ છે તેમાં
‘દામાજી’ અવસાન થયું અને ફતેહસિંદ માઠીએ આઠ્યો તેની સાલ
માટે નીચેની શેર છે:

“જુસ્તે તારીએ વક્તય ચું આફ,
હાનિક એ રૂય અલમ ગુફત સિતાફત.”
(૧૧૮૧-ઈ. સ. ૧૭૬૮)

(અરસે તેના અવસાનનો સાલ શોધી ત્યારે ગુપ્ત વાણીએ
ફર્દારી રીતે કહ્યું “તે ઉતાવળે ગયો.”)

એક કડી (મિસરા) સાલ બતાવવા નીચે પ્રમાણે પણ છે:—

‘કુમાયુન શુવદ દોલતે ફતહસિંમ’ (ઈ. સ. ૧૧૮૨-ઈ. સ.

૧૭૬૬) (ફતેહસિંદની દોલત સ્થેમકુશળ રહે.)

મુન્શી નંદલાલ અને તેની કાચરી—તે તેના સમયનો

ફારસીનો નામીયો વિદ્વાન હતો. સૂરીવાદ તરફ તેનું કુદરતી વલણ હતું.

ખડુષા તે અમદાવાદમાં રહેતો હતો. પોતાના લખાણમાં તે જણાવે છે કે

“બાળપણથી જ અને ફારસી અને હિંદી પુસ્તકો વાંચવાનો તેમજ

લખવાનો અને તગજુઓ કરવાનો શોખ હતો અને હાલ સરકારી

નોંકરીમાં હે વાથી કુરસદ કમ ગળે છે. તેમ છતાં પણ મારો શોખ

પૂરો કરવાને વખત મેળવું છું.” એક લખાણ ઉપરથી એમ અધ્યાપ

છે કે તે ઇ. સ. ૧૧૭૮ (ઈ. સ. ૧૮૨૧, ઇ. સ. ૧૭૬૪) માં

શ્રી. મદંતગવ ગોપાળરાવને ત્યાં નોંકરીએ હતો, જે ફતેહસિંદ

માયકવાકના-દાચ નીચે અમદાવાદનો સૂબો હતો. નંદલાલના કેટલાક

શામિરો પશુ હતા. શામિર પોતાના ઉસ્તાદની તોરોફ કરે તેમ એકે

નંદલાલની પ્રથંસા ઠેકઠેકાણે કરી છે.^૧

એની એક કાચરી છે. ખડુષા તેણે એક પુસ્તક પણ રચ્યું

હતું જેનો ઉદ્દેશ્ય તેમાં છે પરંતુ તેનું નામ નથી તે ઉપર ચિવવાસે

દીખાયો લખ્યો છે. એમાં બધા પેત્રો છે. તેઓમાંના એક અલી મોહમ્મદખાન (મિરાતે અહમદીના કર્તા) દીવાન ઉપર છે, ૨૬ ડાયર હતો અને તેના રચેલા બધા કસીદા (પ્રશંસાગ્રાંથો) એમાં છે. તેમાંના કેટલાક ફતેહસિંહ ગાયકવાડના સમયના અમદાવાદના સુબેદાર ગોપાળરાવની પ્રશંસામાં છે. એની કેટલીક રુખાર્ધઓ પણ છે. તેણે કુખે સમાન અમદાવાદના અવસાનની સાલ હિ. સ. ૧૧૭૦ (ઈ. સ. ૧૭૫૬) એક રુખાર્ધમાં કાઢી છે. 'ઈશ્વરકૃતિનું એક કાવ્ય છે જેની સરખાતે નીચેની શેરથી એણે કરી છે:—

“ખુદાવંદા નદારમ હીય આદર.”

દિલી ખી સખ દારમ એકમ ખી નર.”

(ઓહ ઈશ્વર, હું પામર છું. પેપર વિનાનું મારું દિલ છે અને તેજ વિનાના મારાં અક્ષુ છે.)

વળી તેમાં એક મથહૂર ફારસી કહેવત પણ છે:

“મનિમર કે કહ મીગુયદ, એનિમર કે એ મીગુયદ” (કાશુ કહે છે તે ન જો. શું કહે છે તે જો. ને).

તેણે ઉદ્દેશમાં પણ એક કસીદો ગોપાળરાવની તારીફમાં લખી છે. આ ડાયરી ઉપર, હિ. સ. ૧૧૭૬ (ઈ. સ. ૧૭૬૨ અને વિ. સં. ૧૮૧૬)માં પૂરી થયાની સાલ છે.

નંદરાય અને તેની ડાયરી:—

એ અમદાવાદનો વતની હતો.

એણે એક ડાયરી લખી હતી. નદવાલ ઓહરા (વેરા)એ તેની નકલ સારી રીતે કરી હતી. તે ઉપર હિ. સ. ૧૧૭૭ (ઈ. સ. ૧૭૬૩)ની સાલ છે.

કિશનજી બેઈ (વેઈ) અને તેની ડાયરી —

તે ખુદ અમદાવાદનો વતની હતો. ફારસી બાંધાનો અબ્નાસ કરી તે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો હતો. તેની પાસે પોતાની

લાઈએરી હતી જેમાં સાહિત્ય તેમજ ઇતિહાસના ગ્રંથો વધારે પ્રમાણમાં હતા.

તેની પછી એક કાચરી છે, જે ઉપરથી તેની ફારસી ભાષાની પ્રવીણતાનો અંદાજ મળે છે. તેના દીમાયામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પેટલાક દિવસ એકાદ રહેવાથી તેણે દિંદી અને ફારસી પુસ્તકોનો અભ્યાસ આનંદમયે શરૂ કર્યો અને તાજાં ફોલોવીલીને એમાં કર્યાં.

અતમા તે લખે છે.

“ છુપ્પશ મર બખતીઈ રસો આ તાના મઝન,
કે હીય નફસે બહાર ખાલી અઝ ખતા નશ્તુવડ ”

(જે ઝાઝ બૂલ મળા જાય તો તેને ટાંકો અને કપોટા હાથ નહિ, કારણ કે મનુષ્યની એક હાથ પછી કસૂર વગર હોતી નથી.)

આ કાચરી દિ. સ. ૧૧૮૨ (ઈ. સ. ૧૭૬૮-વિ. સ. ૧૮૨૪)ના જમાદીઉલ્અવ્વલમાં પૂરી મઈ હતી.

ભવાનોશંકરશય અને તેની કાચરી:—

ભવાનોશંકર એક જિંદગામાં આવેલા પેટલાકોના રહેવાસી હતા. તેની પછી એક કાચરી છે જે ઉપરથી ફારસી ભાષા ઉપરના તેના કાબૂનો ખ્યાલ આવે છે.

અતના બાગમાં હિમર ખમોમની મહદૂર ઝૂંપોઈ લખી છે જે નીચે પ્રમાણે છે:

“ ન કદો અનાદ હો જહાં હીસ્ત છુજો,

આ કસ કે અનાદ ન કદો છૂં ચીસ્ત છુજો;

મન ખદ કુનયો વૂ બદ મુકાફાત દેહી,

પસ ફકે મિયાને મનો વૂ ચીસ્ત છુજો. ”

(દુનિયામાં પાપ ન કર્યા હોય એવું કાણુ છે તે કહે. જે માણુસે પાપ ન કર્યા હોય તે ક્યારે મર્યા ગયો તે કહે. હું ખરાબ કામ કરું છું અને તું ખરાબ જાણો આપે તો માગ અને તારામાં શો ફેર છે તે કહે.)

છેવટે તેના ઉપર ઇલાહી મહિના 'તીર'ની પહેલી અને દિ. સ. ૧૧૮૩ (ઈ. સ. ૧૭૬૯)ના રમીઉલજવ્વલની ૭ મી લખવામાં આવી છે.

મહેતા શોભારામ અને તેની ડાયરી:—

શોભારામ અમદાવાદનો વતની હતો. પોતે સાવર હતો. તેણે મજબાબમાં પ્રતિભાસાળી કાળ્યો લખ્યા છે.

એની એક ડાયરી છે તે ઉપરથી ફારસી ભાષામાં એની કાબેલિયતનો અંદાજ મળે છે. એ ઉપર કાર્પ પશુ સાલ લખેલી મળી નથી. ઉપર આમેખાયેલી જેવી જ એ ડાયરી છે, એમાંથી કાંઈ ખાસ નોંધપૂર્ણ માહિતી મળતી નથી.

કિશનદાસ અને તેની ડાયરી:—

અમલ કૃષ્ણદાસ નામ હતો, પરંતુ ફારસીમાં કિશનદાસ લખવામાં આવ્યું હતું.

કિશનદાસના પિતાનું નામ મુનદરામ હતું. દિ. સ. ૧૧૭૭ (ઈ. સ. ૧૭૬૩)માં તેણે એક ડાયરી તૈયાર કરી હતી.

ઉપસંહાર

દિંદુએમાં ફારસીના પ્રચારનું અવલોકન કરતાં એના ચાર ભાગ પાઠી સકાય: પહેલો સમય અકબરથી સર ચાલે છે. તે સમયે તો ઉત્તર દિંદુગાનના દિંદુએએ પણ લખી જ આછી કૃતિઓ કરી હતી, કાળજ કે દૂંક સમયમાં કૃતિરચના જેટલી કાબેનિયત

ન જ આવી જાય એ સ્વભાવિક છે. જીન્ને સમય બદલાયો તખ્ત-
નસીનીથી સાદજીહાંના સમયની શરૂઆત પર્વતનો બલકે એના રાજાના
મધ્ય ભાગ પર્વતનો જ ગણી શકાય. એ સમય - દરમ્યાન દિંદુઓ
તેમનાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરતા થઈ ગયા હતા.
ત્રીજો સમય ઔરંગઝેબના તખ્ત ઉપર બેઠા પછી કે કંઈક તે
અગાઉથી લઈ મોગલોની પડતી ખતમ થઈ ત્યાંસુધીનો હતો. એ
આ પ્રચાર માટેનો ઉપાય જમાનો હતો. એમાં ઇતિહાસ, શાયરી,
કવિતા (પત્રબવહાર) અને અન્ય વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં.
એથી સમય મોગલોની પડતીથી માંડી આજ પર્વતનો; એમાં પણ
એ કામ થોડેમણે અરો ચાલુ રહ્યું.

આ પ્રચાર દરમ્યાન ઈસ્વી અદારમાં અને ઓગણીસમી સદીમાં
નાગર શાંતિમાં મઘ તેમજ પઘના લેખકો, ઇતિહાસકારો, લલિત,
સાહિત્યરસિકો તેમજ સાહિત્ય સાથે ગમદારી મુતસદ્દીગીરી ધગવતી
વ્યક્તિઓનું મહત્ત્વ મહત્ત્વ મોટું હતું. તે પછી ધીમે ધીમે એ તુટણ
ગયું અને આજે જૂજ છે.

ફારસી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નાગરોની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ
હતી. તેમના લખાણો, તેમની રચનાઓ વગેરેને જરૂર જ કાયસ્થ.
તેમજ દિંદુસ્તાનની ફારસીથી વાકેફ કોઈ અન્ય કામના અને સામાન્ય
મુશિક્કમ ઇતિહાસકારો, કવિઓ અને ગદ્યલેખકોની પંક્તિમાં
મૂકી શકાય.

તેમનાં પદ્યલખાણુ વિશે કહી શકાય કે ધણીવાર તેઓએ
ગુજરાતી વિચારો અને ભાવનાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ એ
કળુલ કયાં વચર ન જ ચાલે કે જો બાષામાં તેમણે લખ્યું છે તેનાં
તરજ, સત્ય અને લક્ષણ તેમણે કાયમ રાખ્યાં છે. પરિશ્રમે તેનું બાલ
રૂપ, ફારસી સિવાસ અને હનનું દેખાય છે, અર્થાત્ કાવ્યકન્યા ગુજરાતી
છે પરંતુ તેનો પોચાક છાની છે એમ પણ કંઈક અંશે કહી શકાય.
એમણે ગદ્ય ઉપર પણ સારી રીતે કલમ કસી છે અને એમાં પણ
એમનો ફાળો મોટો છે.

હિંદુઓના દિવમાં ફાગસીનું બીજું અકબરના મહેસૂલી પ્રધાન ટાકરમલે વાગ્યું ને જીગ્યું. તેના છોકે મોટા ચર્ધ વૃક્ષરૂપ ધારણ કર્યું ને ફૂલતું ફાલતું રહ્યું. તેની એક કલમ અકબરે જાતે ગુજરાતના એક બાગ માટે મોકલી. ગુજરાતની જમીન તો ફળદ્રુપતા માટે પુરાણા જમાનાથી જ જગમગદ્ગર છે, એ માટે અહીંની હવા પણ માફક આવી. એનો પ્રચાર વધ્યો અને સારા ગુજરાતમાં થયો. ફટલોક સમય તો નિત્ય વસંત જેવો એનો દેખાવ રહ્યો. ધીમે ધીમે એના ઉપરથી વસંતનું ઓજસ ઊતરવા લાગ્યું અને આજે નહિ જેવું જ રહ્યું. આખરે તો દુનિયા ફાની છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિનાશ થાય છે. જે જન્મે છે તે મરે છે, પરંતુ બહુ નામ શું સાવું નથી.

ધરાનીઓ સ્વભાવે શાંત સંખ્યતાવાળા, વિનયી, ઉદાર, મોજાયા અને શિષ્ટાચારપ્રેમી છે. ફેન્ઓની જેમ તેઓ દસમુખા છે. તેમના સાહિત્યમાં પણ એ ખાસિયતો વિશે વિશેષ પ્રમાણમાં જાણવાનું મળે છે. અને તેનું પાન કરતાં એની અસર ધરે નહિ તો કંઈક અંશે તે આવે જ છે.

અફઘાનિસ્તાન અને તામિલવાળાઓના મુલકના મોટા ભાગની પ્રજાની ભાષા પુસ્તુ કે તેને મળતી છે, જે કે ત્યાંના અમીર ઉમરાવો અને સુધરેલા લોકોની ભાષા ફારસી છે. પુસ્તુ ભાષા વિશે કહેવન છે કે માલીના વાસણમાં બરેલા પથ્થરના અવાજ જેવો એ છે, અરબી વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનની ભાષા છે, પુર્કો ચૌકની ભાષા છે, અને ફારસીમાં મીઠાશ અને મધુરતા છે.

૨૨

ઇ. સ. ૧૯૪૭ના એપ્રિલની સરખાતમાં નવા દિલ્લીમાં એરિયાઇ પરિષદ બારાઈ હતી તેમાં મહાત્માજી પદોંચ્યા તે વખતે ધરાનના એક પ્રતિનિધિ પોતાનું બાવણ કરતા હતા. બાવણનો મીઠાશ અને મધુરતાના કારણે સરોજિની નામકુએ બાવણકર્તાને પોતાનું બાવણ ફરીથી સર

કરવાની વિનંતિ કરી કે જેથી રાષ્ટ્રપિતાને પણ ધરતી જ્યાન-
નોં રજકઢાર સુર સાંભળવાનો લાભ મળે.

વળી ફારસી બાપા માટે ડૉ. સર મોહમ્મદ ઇકબાલે પોતાના
મહાકાવ્ય 'અસરારે ખુદી' માં કહ્યું છે:—

“ જરવે દિંદી ફર ઉમૂખત ચક્કર અસ્ત,
તમેં ગુફ્તારે દરી શીરીનવર અસ્ત. ”

[જો કે દિંદી મોકાશમાં સાકર જેવી છે. પરંતુ દરી (ધગનમાં
એક ખોલીનું નામ અર્થાત ફારસી) વિશેષ મધુર છે]

આવો ફારસી બાપા અને આવા સાહિત્યનો અસર ફળ પણ
આપણે નામરૂઝિમાં જોઈએ છીએ. તે ઉપરાંત આપણી ગુજગતી
બાપા અને સાહિત્ય ઉપર પણ એમણે અસર કરી છે; એ
બાપાએ આપણી ગુજગતી બાપાને સમૃદ્ધ કરી છે. એમાં
વિશેષ મોકાશ આપણી છે અને નરમ પણ કરી છે; અર્થાત્
સ્વભાવે અને રૂપમાં એ નરમ બોળ જેવી થઈ છે. વળી એના
શબ્દો આપણી ગુજગતી બાપામાં એવા તો જ્ઞાતપ્રેત થઈ ગયા છે
કે એક સમયે એને કાઢી નાખવાના જે પ્રયત્નો થયા હતા તે
નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. હવે તો એ એની સાંકળમાં મજબૂતાઈથી
સંધાઈ ગયા છે. કળા કાદતાં સાંકળ તુડી જાય તેમ એ શબ્દો કાદતાં
આપણી બાપા તુડી જાય, એટલેા સંજય થઈ ગયો છે.

નિવેદન—

પણાખરા ફારસી જણનારા નાગરોએ તેમનો પુરસ્કારો
સમય 'ફારસી વાંચનામાં તેમજ કૃતિઓ રચવામાં અને પુસ્તકોની
નકલ કરવામાં' માળ્યો હતો. તેમણે ફારસી ગદ્ય તેમજ પદ્યનો પ્રયંશ

જયો ફક્ત ગુજરાતીઓના જ નહિ પરંતુ તમામ હિંદીઓના અગ્રણી ધરવા તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ કર્તાઓના ધાર્મિક પ્રભાવે તેમનો ઉપયોગ થતો હોય એમ જણાતું નથી. તેમની કૃતિઓનો મોટો ભાગ તો કોઈ કંસારીને મળજૂન કળાટ અને તિબેરીમાં વારસામાં મળ્યો હોય એમ લાગે છે. ફક્ત નાનોચૂનો ભાગ જ મહેરમાં છે, જેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય ગામો અને નગરો જેવા કે અમદાવાદ સુરત અને જૂનાગઢ-અંબેદકાંઈમાં વસતા તેમના વંશજો અને સર્ગવંદાઓના ધરમાં તેમની સવત્ત મહેનતના ફળો અર્થાત્ રચેલાં પુસ્તકો ન હોય એમ બની શકે નહિ. ખરેખર તે સંશોધનકામ કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી પુસ્તકો સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એમ છે. ખંત અને ધીરજથી એ માટે સંશોધન કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ નાગર કામનો તૈયાર થઈ શકે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય સંશોધન માટે પણ તેમાંથી સારો લાભ ઉઠાવી શકાય. સંશોધન કરનારા વિદ્વાનો અને ખાનગી વ્યક્તિઓએ એ માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સંશોધનસંસ્થાઓએ તેમને સહાય આપવી જોઈએ. દિલ્લીની વાત છે કે નાગર શક્તિ જે તમામ સાબળ શક્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ ટોવાનો હોયો કરે તે પણ તેમનો ઇતિહાસ અધિકારમાં રહેવા દે છે અને તે પ્રકાશમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન કરતી નથી. જો એ વાત લક્ષમાં લેવામાં આવે અને તમામ દરતસિખિત પ્રયો એક રચે એક લાઇબ્રેરીકે જે કાંઈ સંશોધનસંસ્થામાં જમા કરવામાં આવે તો નાગરોના, એટલું જ નહિ પણ સાગ ગુજરાતના ઇતિહાસના જે બનાવો ઉપર બારી પડે છે તે ધીમે ધીમે જાંચવાનો પ્રયત્ન કરવાની વડા ખંતીલા અને વિદ્યાવસની લોકોને મળે. જે ફક્ત સંશોધન માટે ન કરવામાં આવે તો પણ તેઓ તો 'ચેલ્ડ્રન' કામ ખંત પૂર્વ અને ઉત્સાહથી આપ જ રાખશે. અને તેનાથી